

Михайло Гугор

КАТАСТРОФА в історії єврейських громад Рівненщини: Козина, Корця, Костополя, Крупця, Лютинська, Малого Седлища, Мізоча, Млинова, Мочулків, Нобеля.

Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр»
Київ-2025

Передмова

У 1933 році до влади в Німеччині прийшов Адольф Гітлер, який затвердив у країні націонал-соціалістичний режим. Цей режим ґрунтувався на нацистській расовій доктрині, згідно з якою німці – "арійці" належать до вищої раси, а євреї вважалися Untermenschen – недолюдьми.

У виявлених після закінчення війни документах зазначено, що остаточною метою Гітлера було повне знищення всіх євреїв у всьому світі. Для виконання цього плану євреї були зігнані в гетто, були організовані трудові, концентраційні табори і табори знищення, в які доставлялися євреї; нездатних трудитися вбивали відразу, решта була приречена на смерть від голоду і хвороб.

За роки війни нацисти знищили близько 6 мільйонів євреїв, з них півтора мільйона дітей, що становило приблизно третину загальної чисельності євреїв у всьому світі в той час. Планомірне знищення євреїв не можна назвати просто актом геноциду, настільки безпрецедентним воно було за масштабами, опрацьованості і реалізації. Це була спроба знищити цілий народ, де б не перебували його представники. Саме тому геноцид єврейського народу в роки війни отримав назву – Голокост (англ. Holocaust – «всеспалення»).

В історії Голокосту увиразнюють 4 основні етапи:

1933-1938 – початок відкритої державної антисемітської пропаганди в Німеччині, т. з. «Нюрнберзькі закони», згідно з якими євреї не вважалися громадянами Третього рейху, послідовна та поступова дискримінація євреїв Німеччини в усіх сферах соціального життя. Від 1938 антисемітська політика поширювалася на єврейські громади Австрії та Чехословаччини. Завершальна подія цього етапу – загальнонімецький єврейський погром («кришталева ніч»);

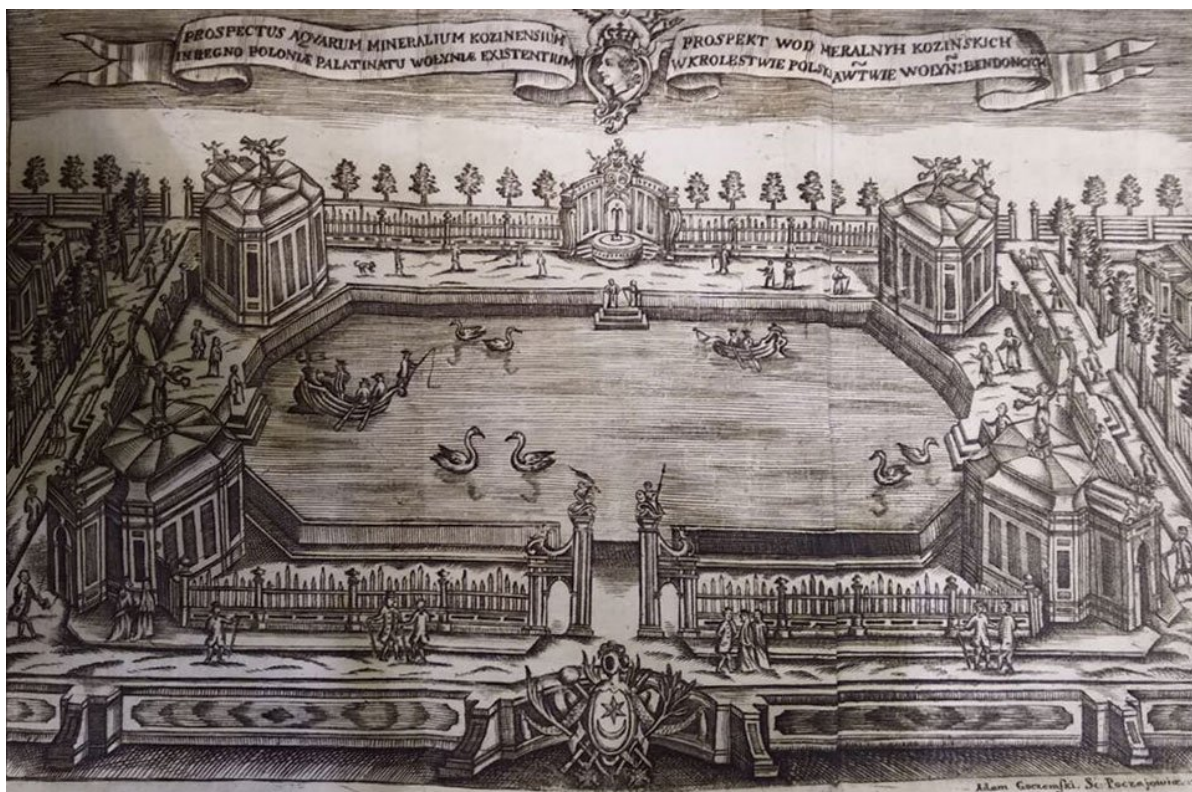
1939-1941 – фізичне переслідування єврейських громад Європи, переміщення євреїв у міські концтабори. Заохочення вбивств євреїв у Польщі, Німеччині, Австрії, Франції, Нідерландах та інших країнах;

1941-1943 рр. – реалізація гітлерівського плану суцільного знищення єврейського народу під евфемізмом «остаточне розв'язання єврейського питання» у формі масових розстрілів у спеціально відведених місцях, у гетто, розстрілів та отруєння газом у таборах смерті Аушвіц, Треблінка, Белжець, Собібор, Майданек, Хелмно;

1943-1945 – продовження знищення євреїв у таборах смерті. Ліквідація гетто. Приховування нацистами наслідків Голокосту.

Курорт у Козині, 1782 рік.²

Козин — село в Україні, у Козинській сільській громаді Дубенського району.

Перша згадка про Козин в «Историко-статистическом описании церквей и приходов Волынской епархии» датується 17 липня 1448 року.

На початку XVI століття польський король Казимир IV подарував землі села Козина руському боярину Гринькові, який прийняв прізвище пана Козинського. Після його смерті спадкоємцями стали сини Тихін і Омелько.

За даними «Словника географічного Королівства Польського...», 1538 року в Кракові король Сигізмунд I Старий видав привілей Олександру та Михайлу Гриньковичам Козинським гербу Заглоба на право заснувати приватне містечко на «грунтах» села Козина.

Наприкінці XVII століття його набув магнат Фелікс Казимир Потоцький.

Після третього поділу Речі Посполитої в 1795 р. Козин, як і вся Волинь, увійшов до складу Росії.

¹ Kozin, maisteczko prywatne // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wiek», 1883. — Т. IV. — S. 553. (пол.). http://dir.icm.edu.pl/pl/Sownik_geograficzny/Tom_IV/553; Baliński M., Lipiński T. Kozin // Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. — Warszawa: nakład i druk S. Orgelbranda, 1845. — Т. II. — Cz. 2. — 1442 s. — S. 901—902. (пол.). <https://polona.pl/item-view/77d301fd-a090-4110-b173-41b6e8bfcfb8?page=180>; Володимир Шиприкевич. Олександр Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. — С. 515-517. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>

² Зображення є гравюрою авторства Адама Гочемського, яка була видана в місті Почаєві на Тернопільщині в 1782 році. Можливо на курорті в Козині відпочивав останній польський король Станіслав II Понятовський. Адже він перебував в Козині в гостинах у Тарнавського у 1787 році. URL: <https://photo-lviv.in.ua/kurort-u-kozyni-na-volyini-v-xviii/>

З XVIII століття до початку XX сторіччя Козином володіли графи Тарновські гербу Леліва. Представник роду — ленчицький каштелян Ян Амор Тарновський — 1787 року тут в старому палаці і замочку приймав короля Польщі під час його візиту до цариці Московії.

З 1920 по 1939 рр. Козин був під владою Польщі.

У період нацистської окупації з червня 1941 року до 19 березня 1944 року в селі було зруйновано 50 % житлової площі, 111 жителів загинули на фронтах.

Домініканський костел в Козині, міжвоєнний період.³

Єврейська громада⁴

У 1765 році в Козині проживало 332 євреї, 1847 р. – 495, 1897 р. – 972 р. (53,4%), 1921 році – 525 євреїв (51,4%).

Єврейське поселення в Козині датується серединою XVI століття.

У XIX на початку XX століття євреї заробляли на життя дрібною торгівлею та ремеслами.

У 1583 році в Козині було 5 євреїв-ремісників з 10.

У 1652 році єврейська громада зазнала поразки від татар, які напали на Козин; після погрому збереглося 2 будинки євреїв.

У 1837 році було відкрито виноробню та млин, які орендували євреї.

У 1865 році була синагога.

У 1914 році євреям належала аптека, 7 бакалійних та мануфактурних магазинів.

³ URL: <https://photo-lviv.in.ua/kurort-u-kozyni-na-volyni-v-xviii/>

⁴Єврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913), 16 томів. Електронная библиотека Андрея Никитина-Перенского, Том девятый. Иудан — Ладенбург (1911), Клевань. — С.653. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom09_1911_ocr.pdf; Єврейська енциклопедія. <https://www.jewsencyclopedia.com/index.php/%D0%9A%D0%9E%D0%97%D0%98%D0%9D>

Єврей С. Грінберг орендував млин.

17 липня 1919 року в Козині стався погром, влаштований бандою отамана Зеленого, 24 серпня 1919 року відбувся ще один погром.

Євреї Козина торгували сільськогосподарськими продуктами, були дрібними купцями та ремісниками. У місті діяли кілька сіоністських партій (Ха-Мізрахі та ін.) і молодіжних рухів (Бейтар і Хе-Халуц), діяла Талмуд-Тора.

Після 17 вересня 1939 року, з приходом до міста Червоної армії, за пактом Ріббентропа-Молотова Козин увійшов до складу Радянської України. У середині 1941 року в місті проживало близько 650 євреїв.

Козин, мацева на єврейському цвинтарі.⁵

5

Голокост

Німці окупували Козин 24 червня 1941 року. Через кілька днів вони наказали зібратися всім чоловікам-євреям міста і вияви тих, кого вони вважали радянськими активістами. Потім цих чоловіків розстріляли. Через кілька тижнів німці підпалили синагогу та сувої Тори, а двадцять євреїв були вбиті.

Влітку-восени 1941 р. німці запровадили низку антиєврейських заходів у Козині: євреїв зобов'язали носити нарукавні пов'язки із зіркою Давида (згодом її замінили жовтою круглою нашивкою); їм доводилося виконувати примусову роботу з невеликою винагородою або без неї, і їм було заборонено залишати межі міста.

2 травня 1942 року німецька влада створила в Козині гетто, до якого розмістили євреїв із самого міста та навколишніх сіл (біля 1500 євреїв). Вісім днів потому, після відбору, під час якого кваліфікованих робітників та їхні

⁵ Точний час заснування цвинтаря невідомий. Оскільки воно фігурує на російській топографічній карті 1889 року, можна припустити, що кладовище вже існувало наприкінці XIX ст. До цього періоду відноситься і єдина знайдена збережена мацева. На пізніших картах 1939 р. кладовище не було позначене. За словами місцевих жителів воно було зруйноване за радянських часів. URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/kozyn-jewish-cemetery/>

родини було відібрано та дозволено залишитися в гетто, близько 400 євреїв було вбито німецьким підрозділом у сусідньому селі Гранівка, на південний схід від Козина.

Деякі євреї уникли цієї операції вбивства, сховавшись у гетто. Після завершення операції багато з тих, хто ховався за межами гетто, повернулися до гетто, маючи ілюзію, що тих, хто працював, не вб'ють.

На початку жовтня 1942 року Козинське гетто було ліквідовано, а його решту в'язнів розстріляли німецькі частини за містом, біля того ж села Гранівка. Напередодні цієї вбивчої операції кільком десяткам євреїв вдалося втекти з гетто, але багато з них згодом були спіймані поліцією та розстріляні.

«Одного разу наприкінці травня 1942 року, після того, як євреїв утримували в гетто протягом семи днів, загін Сіпо⁶ та підрозділ СД з Рівного за підтримки українських допоміжних поліцаїв оточили гетто та вивезли з нього близько 400 в'язнів, які були визнані «непрацездатними» – переважно жінки, малі діти та люди похилого віку. Цих людей вивезли за місто, на місце біля села Гранівка, приблизно за 4 кілометри на захід від Козина. Після прибуття на місце вбивства жертви повинні були роздягнутися догола, а потім невеликими групами їх відводили до ями, яку заздалегідь викопали євреї Козина. Вони мусили лежати в ямі обличчям вниз, а потім були розстріляні в потилицю з кулеметів загоном СІПО та СД з Рівного за сприяння 1-ї роти 33-го резервного поліцейського батальйону, який також прибув на місце вбивства.

Згідно з документом ЧГК, в яму живцем закопували маленьких дітей. Ця операція вбивства була здійснена в координації з німецьким сільськогосподарським адміністратором Козина Де фон Беком Краузе та українським повітовим старостою Миколою Середницьким.

Одного разу на початку жовтня 1942 року члени німецької жандармерії (німецької сільської поліції) та української допоміжної поліції оточили гетто й повантажили решту в'язнів на вантажівки, які відвезли їх до місця поблизу того самого села Гранівка. Після прибуття на місце розстрілу євреїв змусили роздягнутися догола і спуститися в яму, де загін Сіпо та СД з Рівного розстріляв їх з кулеметів у потилицю».⁷

---

⁶ Поліція безпеки Третій Рейху, Sicherheitspolizei (англ. Security Police), часто скорочений як SiPo, був терміном, який використовувався в Німеччині для поліції безпеки. У нацистську еру це стосувалося державних політичних і кримінальних органів безпеки. Він був створений об'єднаними силами Гестапо (таємної державної поліції) і Kriminalpolizei (кримінальної поліції; Кгіпо) між 1936 і 1939 роками. Як офіційне агентство SiPo було включено до Головного управління безпеки Рейху (RSHA) у 1939 році, але цей термін неофіційно використовувався до кінця Другої світової війни в Європі.

⁷ From the diary of Rivka (Rivkale) Cunski. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/killing-site/14627432>

Ексгумація братської могили біля села Гранівка, 1944 р.⁸

Еліезер Мазурік
Народився в Козині, 1922.
Убитий під час Шоа. Місце
загибелі: м. Козин.⁹

Хая Бела Ландес-Корчак
Народилася в Козині, 1906.
Хая Бела була вбита під час
Шоа, 1942 року. Місце
загибелі: м. Козин.¹⁰

Мойше Манусевич
Народився в Козині,
1914 року. Мойше був
убитий під час Шоа.¹¹

⁸ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/killing-site/14627432>

⁹ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13937033>

¹⁰ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13730402>

¹¹ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13944964>

Акт про злочини фашистських загарбників та їх спільників на території Козинського району Рівненської області.¹²

- А К Т -

О ГЛОУТЯНИЯХ НЕМЦЕКО ФАШИСТСКИХ ЗАХВАТЧИКОВ, И ИХ СОБЩИКОВ НА ТЕРРИТОРИИ КОЗИНСКОГО РАЙОНА РОВЕНСКОЙ ОБЛАСТИ.

1944 года ноября 20 дня м. Козино Ровенской области, мы, ниже подписавшиеся, комиссия в составе: председатель комиссии тов. ЧУМАК (председатель Райсовета Депутатов Трудящихся) ДЕТНАЧТВ (2-й секретарь РК КПС(б)) - тов. КОЛИСНИЧЕНКО - прокурор Козинского района, ДМИДОВА - врач, СКАЛОРУБ 2-й секретарь Райкома КОМСОМОЛА, ИВАНОВ - завотделом спец.обеспечения, ЧЕРНИШЕНКО - Политинструктор - на основании материала проинвестированного расследования - установило:

Немецко-фашистские оккупанты на территории Козинского р-на, Ровенской области вступили 24 июля 1942, с первых дней оккупации района, немецкие оккупанты начали вводить так называемый "новый порядок в Европе" искоренять культуру, искусство и науку, истреблять и угонять на каторжный труд в Германию мирное население Грановки деревни и хутора. На службу немецкофашистским оккупантам примкнули предатели украинского народа - украинские националисты - верные пособники оккупантов из которых организовалась местная власть, действующая по указанию оккупантов. Начали истребление советского актива, комсомольцев, коммунистов. Так, в первые дни оккупации в районе Козино немецкие захватчики и их пособники - украинские националисты подвергли пыткам и начали расстрелами около 30-ти человек советского актива, в том числе 13 комсомольцев. Массовое и одиночное истребление советских людей длилось до лета 1942 года. Но и этот метод истребления не удовлетворил их. В мае 1942 года, по указанию немца ЛЯНОВИРТА-КРОВЗЕ и предателя украинского народа середницького издали приказ всему еврейскому населению прибыть в лагерь, так называемый "гетто". В этом приказе говорилось: "За невыполнение приказа - смерть." Все еврейское население в количестве "1100" чел. куда входили: старики, женщины с грудными детьми были согнаты в лагерь гетто, который охранялся полицией. 7 дней в лагере людей морили голодом, подвергали всевозможным пыткам и когда на 8-мой день прибыло гестапо - лагерь окружила полиция и находившихся в лагере людей -- начали партиями выводить на место расстрела - возле деревни Грановка около леса на расстоянии 2-4 км: от м. Козино, заранее выкопанными ямами. Началось массовое истребление советских людей в первый день расстрела который происходил в мае 1942 года. В результате было расстреляно 300 человек еврейского населения, в это число входили женщины с детьми. Так

как расследовано, осмотром места произведенных расстрелов где обнаружено 3 могилы (ямы) размером 1-8 метров ширины, 10 метров длины и 3 метра глубины. 2 и 3 яма - 10 метров длины, 9 метров ширины и 3,5, метра глубины.

¹² URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/killing-site/14627432>

Второй массовый расстрел немцами оккупантами и их пособниками производился в селе Гриванки в октябре 1942 года. В результате было расстреляно ⁴⁰⁰ 400 чел.

Медицинской экспертизой установлено, что истребление советских людей немцами оккупантами производилось расстрелом из автоматов и ударами туфля оружием по голове. Дети, в больничные бранды и лжи живыми. По проводимого расстрела людей раздвигали, подвергали грабежу.

Так же во время оккупации района немцами оккупантами и их пособниками предатели украинского народа истребляли в районе мирного населения 1288 человек, в том числе евреев ⁴⁰⁰ 400 чел., украинцев, ⁸²⁵ 825 поляков "28", русских "2", чехов "3".

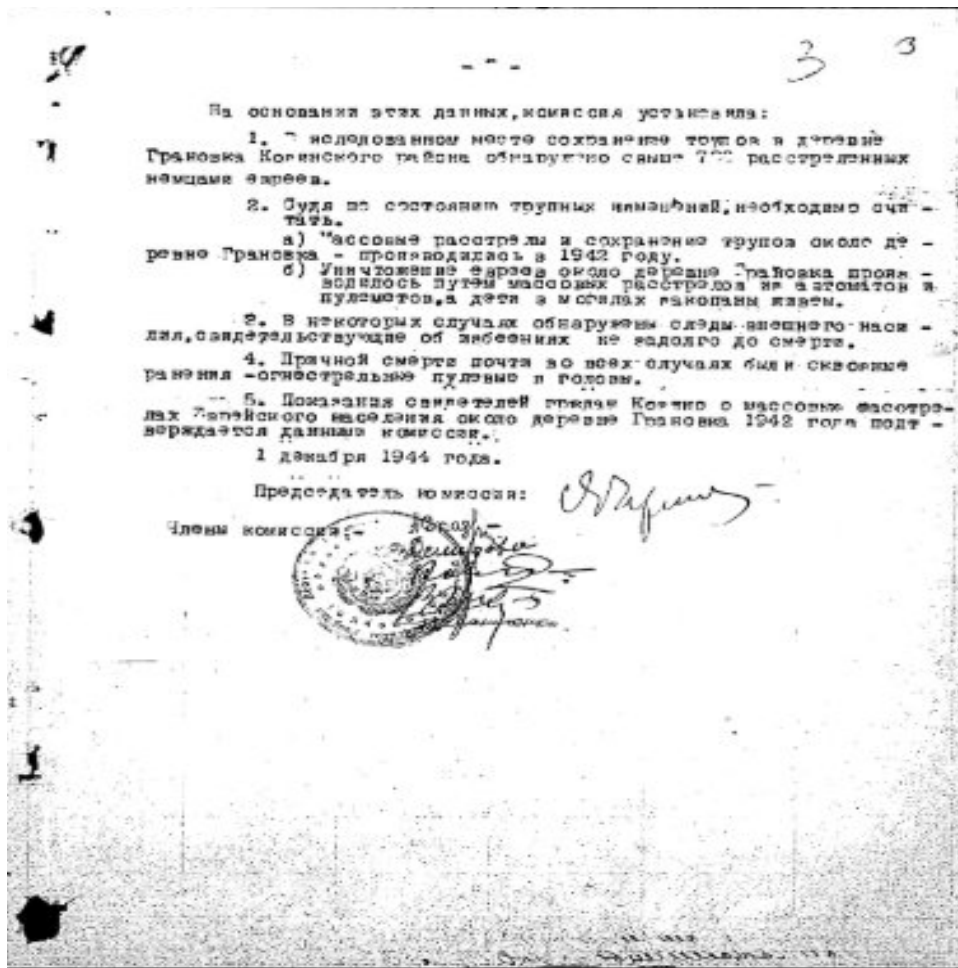
Кроме того угнали в немецкое рабство "113" чел. Высадили в море 145 ¹⁴⁵ ~~145~~ ¹⁴⁵ и убили крупного рогатого скота 2204 голов. ~~сочисли Красноводский округ 249.~~

МЕДИЦИНСКОЕ ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

В 2-5 километрах от м. Доляно, вблизи деревни Траневка, около леса следственная комиссия обнаружила три могилы размерами 1-8 метров ширины, 10 метров длины, 4 метра глубины, 2 и 3 - 9 метров ширины, 10 метров длины, и 3,5 метров глубины.

В первой могиле захоронены женщины и дети, во второй и третьей мужчины в возрасте от 20 до 50 лет. Трупы в могилах смалены и беспорядочно. В нижнем белье, некоторые голые. Все лежало спиной к лицу.

Криминалист установлен, в некоторых трупах обнаружены череп, удары нанесены туфлей и твердыми предметами с осколочной силой. В 2-х случаях обнаружено ранение грудной клеткой с переломом ребра. В одном случае обнаружено на руках у женщины ранения лет 4-х, которого она дарит, поваренному замаскировала табачка живыми и так нет никаких следов убийства кроме еще трех детей без следов ранений. У мальчика лет 7 левой верхней левой конечности и повреждение земляных костей черепа, комиссар установил, что удары нанесены туфлей оружием. Почти во всех случаях раны, руки в большинстве ослеплены на груди и полускаты в постельных составлях. В пяти случаях обнаружены пулевые ранения головы, предплечья.

10

Братська могила 1288 євреям, убитим в 1943 році. Козин, 1994 р.¹³

¹³ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/36986>

Корець, 1930 р.¹⁵

Корець — місто, центр Корецької громади Рівненського району.

Перша літописна згадка про тутешнє поселення під назвою Корчеськ зроблена під 1150 роком.

1380 територія сучасного Корця була передана великим князем литовським Ягайлом князеві Федору Острозькому. У 1386 році тут було збудовано замок і відведено в нове русло річки Корчик.

Після Люблінської унії (1569) — у складі Луцького повіту Волинського воєводства перебувало під владою Корони Польської. У XVI — середині XVII століттях Корець перетворюється на одне з найбільших міст Волині.

Розвиток Корця на впорядковане місто розпочався за часів князя Юзефа Чарторийського, який дуже дбав про його благоустрій. Він відновив стару фортецю і перетворив її на прекрасний палац. Прокладав дороги, вирівнював центр міста та його вулиці. У 1788 році він заснував низку промислових заводів, зокрема фабрику фаянсу, текстилю та порцеляни, яка була відома своєю чудовою

¹⁴ Korzec // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wiek», 1883. — Т. IV. — S. 432—433. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_IV/432; Szlakami szteti. Podróże przez zapomniany kontynent. Ośrodek „Brama Grodzka – Teatr NN” Wydanie pierwsze, Lublin, 2015 – С. 330-337. URL: <https://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/publication/131253/edition/125193/content>; Корець // Українська мала енциклопедія: 16 кн.: у 8 т. / проф. Є. Онацький. — Накладом Адміністрації УАПЦ в Аргентині. — 1960. — Т. 3, кн. VI: Літери Ком — Ле. — С. 721-722. — 1000 екз. URL: https://encyclopedia.kyiv.ua/vydaniya/files/use/second_book/part1.pdf

¹⁵Biblioteka Multimedialna Teatrnn.pl URL: <https://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/publication/92018/edition/86707>

якістю навіть за межами Польщі. Для вдосконалення продукту він привозив гідів і ремісників з-за кордону, серед яких була родина Мезеруа [=Мейсен], відома своїм фарфором.

Окрім цих фабрик, Чарторийський заснував також судену (пивоварню), млини та фабрики для виготовлення поясів, які прославилися на всю Польщу своєю якістю та красою. У місті та його околицях ще у 18 столітті були фруктові сади, які вирізнялися врожаєм і якістю. Зокрема, монастир греко-католицької церкви вирощував великий фруктовий сад.

Після 2-го поділу Польщі (1793) Корець перейшов під владу Російської імперії і цим розпочалася нова сторінка страждань і лихоліття.

У листопаді 1846 р. місто відвідав Тарас Шевченко, зробивши кілька малюнків. Шевченко згадував Корець у повісті «Прогулянка з задоволенням і не без моралі»: «На полях Волині та Поділля ви часто милуєтеся мальовничими руїнами древніх масивних замків і палаців, колись розкішних, як, наприклад, в Острозі чи Корці. У Корці навіть церква, сховище забальзованих трупів фамілії графів Корецьких, сама по собі перетворилась на руїну. Про що ж говорять? Про що свідчать ці понурі свідки минулого? Про деспотизм і рабство! Про хлопів і магнатів!»¹⁶

Від 1920 Корець перебував у складі Польщі і мав статус адміністративного центру гміни Корець Рівненського повіту Волинського воєводства. Від 1939 року Корець — у складі УРСР. У роки Німецько-радянської війни (1941—1945) від липня 1941 року до січня 1944 року був окупований гітлерівськими військами.

12

Корець, вулиця Костюшки. 1930-1935 рр.¹⁷

¹⁶ Сучасність — Ч. 5 (337) «SUCASNIST» — MAI 1989 MULLERSTR. 33, RGB. 8000 MUNCHEN 5. — С. 153

¹⁷ URL: <https://kresy.org.pl/10703372,foto.html?idEntity=10660540>

Єврейська молодь із Корця, близько 1919 р. Зокрема члени родини Бліманів: Ривка Бліман (1-й ряд, 2-й зліва), Хава Бліман (середній ряд, 2-й зліва), Моше Бліман (3-й ряд, 2-й зліва).¹⁹

В 1629 році в Корці проживало 560 євреїв (бл. 8%), 1765 р. – 937, 1847 р. – 3832, 1897 р. – 4608 (76,0%), 1910 р. – 9134 (66,5%), 1921 р. – 4120, 1937 році – 4895 євреїв.

Документальні підтвердження наявності євреїв у Корці датовані XVI ст., хоча місцеві перекази говорять про значно давнішу традицію їх проживання у цьому населеному пункті. Найстаріша мацева на єврейському кладовищі датується XVII ст.

¹⁸ Majuk Emil Szlakami sztetli. Podróże przez zapomniany kontynent. Ośrodek „Brama Grodzka – Teatr NN” Wydanie pierwsze, Lublin, 2015 – С. 330-337. URL: <https://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/publication/131253/edition/125193/content>; The Korets Book; In Memory Of Our Community That Is No More. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/korets/korets.html#TOC153>; Холокост на території СССР: Енциклопедія / Гл. ред. И. А. Альтман. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 2009. – С. 463-464; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

¹⁹Світлина надала Ханна Аріон Бліман із сімейного архіву. URL: <https://sztetl.org.pl/en/file/105154?ref=art&nid=137508>

Від початку ХХ ст. у місті діяли відділення сіоністських організацій «Цейрей Ціон» і «Поалей Ціон», а від 1905 р. – організація «Бунд». У 1914 р. функціонувало товариство допомоги бідним ремісникам-євреям. Євреям належали 4 аптечних склади, аптека, єдина бібліотека, всі 3 книгарні, шкіряний завод, всі 3 лісових склади, всі 3 заводи медоваріння, обидва парові млини, 2 суконні фабрики, 2 склади пива, єдина друкарня, 4 фотоательє та 84 крамниці (у т. ч. всі 22 мануфактурні, 21 бакалійна). Серед євреїв було 6 лікарів (у т.ч. 3 дантисти).

Urząd Stanu Cywilnego
 parafji *Спайзекотке*
 w *Корці*
 L. dz. *2669*
 Dnia *11 VII* 193*4* r.

Dla użytku służbowego o ewidencji i kontroli ruchu ludności (Dz. U. R. P. Nr. 38 poz. 390 z 1932 r.) Wolne od opłaty stemplowej.

Wyciąg z ksiąg metrykalnych o urodzonych z roku *1893* Nr. aktu *12*

Imiona i nazwisko urodzonego	Urodzony w/g stylu st. now.			Imię i nazwisko ojca, oraz imię i nazwisko panięskie i z poprzedniego małżeństwa matki
	Data	M-c	Rok	
<i>Mersz Kligerman</i>	<i>10</i>	<i>I</i>	<i>1893</i>	<i>Smul Kligerman i Jka</i>

Urodzony(a) dnia *10 I 1893* roku tysiąc *osiemset*
dziesięć i trzy
 m. p. *dziesięć i trzy*
 Zgodność niniejszego wyciągu z oryginałem stwierdzam
 Urzędnik Stanu Cywilnego *RABIN W. BASZKIN*
 w KORCU, pow. Równe
 Rabin przy Gminie Wyznaniowej Żydowskiej w KORCU, pow. Równe

WIRWUALNY SZTETL

14

Витяг із свідоцтва про народження Герша Клігермана, жителя м. Корець, виданий 11 липня 1934 року за підписом рабина Башкіна; видима печатка єврейської громади в Корці.²⁰

Коли у місті встановилася влада Української народної республіки, петлюрівці привезли до Корця свої гроші. Це були 50-рублеві купюри, але ніхто не подумав про менші номінали. Економіка міста була паралізована, бо не було чим давати здачу. Аби вийти з ситуації, керівництво єврейської громади почало швидко друкувати власні банкноти малого номіналу і друкували їх на будь-якому папері, оскільки йшла війна і хороший папір годі було дістати. На кожній банкноті було по три підписи керівників громади, печатка і порядковий номер.

²⁰Світлини надала Ханна Аріон Бліман із сімейного архіву.
 URL: <https://sztetl.org.pl/en/file/105154?ref=art&nid=137508>

Ці «єврейські гроші» можна було обміняти на «офіційні» і таким чином проблему було вирішено.

Встановлення нових кордонів після Першої світової війни стало початком кінця матеріального процвітання міста. Корець заповнили біженці, які втікали від погромів та нової влади. В 1917 р. були проведені перші демократичні вибори до адміністрації громади. Повторні вибори відбулись уже за польської влади. У 1924 р. багато євреїв обрано до міської ради, а один із них був заступником мера.

Синагоги

У 1865 р. в Корці діяли 10 синагог і казенне єврейське училище 1-го розряду. У 1881 р. унаслідок великої пожежі згоріли всі діючі корецькі 13 синагог – Головна синагога, синагоги кравців, чоботарів, Березнер-шул, Черноблер-шул та інші. Поступово їх відбудували (6 із 13 були хасидськими).

У 1910 р. в Корці було вже 15 синагог. У 1901–1931 рр. рабином був Мордехай Лідський (1863–1931 р.) – уродженець м. Дятлово у Білорусі. Навчався він у знаменитих єшивах Воложина та Радина; впровадив у синагогах звичай щоденного вивчення сторінки Талмуду.

15

Хасидська друкарня

У 1776 р. в Корці була заснована єврейська друкарня, яка діяла до 1819 року. Відомо про 93 найменування книг, виданих у Корці. Саме тоді, у 1776 р., після отримання дозволу від Юзефа Клеменса Чарторийського, до міста прибув єврейський друкар (прізвище невідоме). Разом зі співробітниками, серед яких були Мордехай бен Яков і Шмуель бен Ізахар Бер Сегал, на базі привезеного із собою типографського обладнання запустив видавництво, що друкувало книги гебрейським алфавітом. За джерелами, найімовірніше саме вони разом видали «Ен га-хашмаль» Єгуди бен Ізраєля Айбішца. Приблизно у 1798 р. друкарня перейшла у власність Шмуеля та його тестя Цві Гірша бен Ар'є Лейба Маргаліота (відомого з діяльності в Олексинці та Шклові). Були найняті коректори Ізахар бер бен Менахем га-Леві (батько друкаря Шмуеля) та Дов Бер бен Шломе. Партнери до 1782 р. видали, зокрема, «Зохар», «Шем», «Дерех емуна». Друкарня та видані тут книги значно сприяли поширенню хасидизму в Польщі та сусідніх країнах. Саме тут у 1780 р. вийшла книга «Толдот Яков-

Йосеф», яка описувала основи філософії хасидизму. Її автор, рабі Яков Йосеф з Полонного, був учнем та послідовником Бешта.

Наступним власником корецького видавництва, до 1786 р., був Ян Антоній Крюгер, християнин, який володів єврейською друкарнею у Новому Дворі. Видавав рабинічні та кабалістичні книги (загалом вийшло бл. 40 найменувань). Після того, як євреї-типографи перебралися до Шклова (залишився лише син Цві Гірша, Хаїм Маргаліот), де відкрили власну друкарню, Крюгер прийняв частину працівників із друкарні в Олексинці. 4 роки, упродовж яких друкарнею керував Крюгер, були найліпшим періодом її існування. Додатково сприятливим для друкарні стало отримання нею в 1784 р. привілею на звільнення її видань від гербового збору.

У 1786–1794 рр. видавництво повторно очолив Шмуель бен Ізахар Сегал і був на цій посаді до приїзду до Корця Авраама бен Іцхака Айзика, котрий раніше працював у друкарні в Порицьку. Авраам разом із Еліягу бен Яковом га-Леві організували нову друкарню, яка видавала книги упродовж наступних 25 років.

Друга світова війна та Голокост

Радянські війська увійшли в Корець 17 вересня 1939 року. Єврейські установи були ліквідовані, а політичні партії – розпущені. Євреї намагалися пристосуватися до нових умов, освоюючи нові професії і створюючи кооперативи для ремісників та майстрів.

Німецькі війська увійшли в Корець у перших числах липня 1941 року. Вони відразу ж почали громити магазини і приватні будинки євреїв, нерідко вбиваючи власників. Протягом 5 тижнів тривало масове «полювання» на євреїв-чоловіків, яких заганяли у хлів, розташований біля міської аптеки, нібито для подальшого працевлаштування. Зібравши близько 300 осіб (серед них були і хлопці 10–12 років), під вечір вантажівками почали вивозити їх з міста у напрямку Новоград-Волинського. За містом їх змусили викопати рови, де потім живцем закопали. Подібні акції повторювалися, внаслідок чого було вбито майже тисячу євреїв, яких закопали за Корцем у районі Кам'яної Гори, неподалік хутора Шитня.

За наказом гебіткомісара доктора Беєра від 17 вересня 1941 р., все єврейське населення було зобов'язане нашивати жовті латки на плечах між лопатками і з лівої сторони грудей. Кожного дня їх приходили забирати на очищення доріг від снігу до села Самостріли (відстань 16 км), а також висилали в ліс на різні роботи. Голод, брак одягу та медикаментів призвели до масового захворювання і смертей.

На початку 1942 р. в Корці було створено гетто, куди зігнали всіх євреїв з міста і навколишніх сіл. Німці регулярно проводили акції, під час яких у першу чергу знищували всіх непрацездатних, тобто дітей, старих та хворих.

Ліквідацію гетто нацисти здійснили 21 травня 1942 року. Гітлерівці зігнали всіх євреїв на збірний пункт. Серед усіх відібрали близько 250 осіб, котрі могли ще на деякий час згодитись. Решту, обшукавши і забравши дорогоцінні речі, групами відсилали на екзекуцію. 23 вересня 1942 р. німці оточили гетто для його остаточної ліквідації.

Братська могила корецьких євреїв, розстріляних біля хутора Шитня. 2010 р.²¹

Пам'ять

З усього єврейського населення Корця війну пережило близько 500 осіб. Були це переважно ті, що втекли або були евакуйовані вглиб Радянського Союзу. У 1948 р. будівлю колишньої синагоги за розпорядженням міськради Корця переобладнано під кінотеатр. У 1959 р. міліція розігнала мін'янів, що у свято Песах проводив службу, зібравшись у приватному домі. У 1970 р. єврейське населення в Корці нараховувало лише кілька сімей.

У 1990-х рр. на місці страт корецьких євреїв в роки Другої світової війни було встановлено меморіальні таблиці.

Сьогодні у Корці, поблизу якого пролягає траса Київ–Рівне, проживає бл. 7 тисяч мешканців. Чисельні християнські святині, як і охелі видатних рабинів на єврейському цвинтарі, приваблюють сюди натовпи паломників. Частина постійної експозиції Корецького районного музею присвячена історії єврейської громади міста.

---

²¹Влітку 1941 року біля хутора Шитня німці розстріляли близько 120 корецьких євреїв, представників місцевої інтелігенції. Тіла загиблих поховали на місці вбивства. Після війни на братській могилі встановлено пам'ятник. URL: <https://sztetl.org.pl/en/file/84248?ref=city&nid=1047>

Братська могила корецьких євреїв, розстріляних у Козацькому лісі. 2010 р.

Цвинтар

В Корці збереглося старе єврейське кладовище з надгробками XVII століття. Тут поховано трьох цадиків: рабі Ашера Цві (учня Дов Бера Магіда з Межиріча, автора твору «Мааян га-Хохма», івр. Джерело мудрості), рабі Іцхака Ізаака га-Когена (учня Дов Бера, Магіда з Межиріча, автора «Бріт Кегунат Олам», івр. Заповіт вічного священства) та рабі Мордехая (голову релігійного суду).

18

Корець, єврейський цвинтар. 2009 р.²²

²² URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/korets-jewish-cemetery/>

Косто́піль, залізничний вокзал.²⁴

Косто́піль — місто Рівненського району. Історична назва — Остальці. Великі та Малі Остальці як власність князів Заславських згадуються в реєстрах 1648–1658 років.

14 листопада 1783 кухмістр великий коронний Леонард Ворцель отримує від короля Станіслава-Августа привілей з правом заснувати в селі Остальцях містечко під назвою Костпіль чи Косто́піль. На кінець XVIII століття в Косто́полі налічувалося 30 дворів із населенням 248 чоловік (172 кріпаки, 4 шляхтичі, решта — міщани і вільні поселенці).

1793 року після поділу Польщі Правобережна Україна, у тому числі і Рівненщина, відходить до складу Російської імперії, де також панує жорстокий кріпосний гніт; проте і в нових умовах польська шляхта деякий час зберігає свої соціальні та політичні права. У 1860 році в Косто́полі проживають 304 особи. 1861 року Косто́пільський маєток стає власністю князя О. Чарторийського — великого волинського магната. Він був власником 23 тисяч десятин землі.

²³ Kostopol, Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. IV, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1883, s. 476; Володимир Шиприкевич. Олександр Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. — С. 548. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>; Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Рівненська область / АН УРСР. Інститут історії. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. — С. 368-378. URL: http://history.org.ua/LiberUA/IMSU_RovenObl_1973/IMSU_RovenObl_1973.pdf; Намозов О. С. Косто́піль. Місто над Замчиськом / О. Намозов. — Рівне : Дятлик М. С., 2013. — 148с.

²⁴ URL: <https://polona.pl/item-view/80eaf8ee-9ef3-42fb-9181-4000b1db684a?page=0>

У 90-і роки XIX століття прокладена залізниця Рівне—Сарни—Лунинець; поживляються промислове виробництво і торгівля. 1885 року Костопіль стає центром волості.

На початку XX століття у місті з'явилися дві фанерні та меблева фабрика, лісопильний, чавуноливарний заводи, а також майстерні, які виготовляли лемеші та паркет. Вагоме місце в деревообробній галузі Костополя початку XX століття займав фанерний завод єврея Іцхака Айзика Ейдельштейна, заснований у 1905 році²⁵.

1921 року за Ризьким договором Волинь входить до складу Польщі; Костопіль стає центром сільської Костопільської гміни. На початку 20-х років XX століття у Костополі налічується 417 будинків, мешкають 2990 осіб. 1925 року місто стає повітовим центром. 19 квітня 1934 року розпорядженням міністра внутрішніх справ встановлено межі міста²⁶

17 вересня 1939 року Червона армія окупує територію Волині. У 1939 році Костопіль отримує підтвердження статусу міста від радянської адміністрації; Волинь входить до СРСР; починається радянська націоналізація українських земель, яка згодом перетворюється на насильницьку колективізацію, репресії і депортацію.

1 липня 1941 року нацисти окупувають Костопіль і розпочинають терор проти мирного населення. 14 січня 1944 — регулярні частини Червоної армії і партизани займають Костопіль.

Костопіль, будинки чиновників, 1937 р.²⁷

²⁵ Підприємство, яке знала вся Європа: історія фанерного заводу Айзика Ейдельштейна в Костополі. rivne.name. <https://rivne.name/uk/eternal-2359-pidpryemstvo-yake-znala-vsya-yevropa-istoriya-fanernogo-zavodu-ajzyka-ejdelshtejna-v-kostopoli>

²⁶ Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 18 kwietnia 1934 r. o zmianie granic miasta Kamieńca Litewskiego w powiecie brzeskim, województwie poleskim. (пол.). <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19340340317/O/D19340317.pdf>

²⁷URL:<https://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/results?q=Kostopol&action=SimpleSearchAction&type=-6&p=0>

Учасники молодіжного руху Хашомер Хацаїр.²⁹

Єврейське поселення Костополя почалося в другій половині XIX ст., особливо після побудови в місті залізничної станції (1885 р.). Громада швидко розвивалася в міру індустріалізації. У 1870 році євреї становили 37% з 245 жителів; вже був дім молитви. У 1897 році з 1706 жителів було 1101 євреїв. У 1906 році дерев'яна забудова міста була знищена великою пожежею; вона була перебудована в цеглі, і тоді ж була побудована нова синагога. У 1917 році, після Лютневої революції, в Костополі діяла єврейська самооборона.

У міжвоєнний період громада продовжувала зростати, зберігаючи помітне економічне становище., з 9800 мешканців яких євреї становили 3920 осіб, володіли 180 із 260 крамниць, а також третьою за величиною фанерною фабрикою в Польщі. У 1930-х роках сіоністські настрої, присутні тут з 1917 року, взяли гору. У 1928–1929 рр. відкрито школу Тарбут, бібліотеку на івриті та дитячий садок. До 1939 року з Костополя до Палестини виїхало 209 поселенців.

Вагоме місце в деревообробній галузі Костополя початку XX століття займав фанерний завод єврея Іцхака Айзика Ейдельштейна³⁰. Це підприємство Ейдельштейн заснував у 1905 році разом з поляком В. Валявським, який певний час займав посаду міського голови Костополя.

²⁸ “Kostopol” - Encyclopedia of Jewish Communities in Poland, Volume V (Kostopil, Ukraine). URL: https://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_poland/pol5_00168.html; Kostopol, [w:] The Encyclopedia of Jewish life before and during the Holocaust, t. 2, red. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, s. 665;

²⁹ Kostopol. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/community/14622592>

³⁰ Фанерний завод Айзика Ейдельштейна. URL: <https://rivne.name/uk/eternal-2359-pidpryemstvo-yake-znala-vsya-yevropa-istoriya-fanernogo-zavodu-ajzyka-ejdelshtejna-v-kostopoli>

קנופת צית הפסוק
"תרבות"
בקרסטופול 14.10.28
א' חשוון תרפ"ט

Костопіль, 15.10.1928 р. Урочисте відкриття будинку школи «Гарбут».³¹

Айзик Ейдельштейн

У 1918 році, коли німці відступали з України, фанерний завод було спалено. Однак його історія на цьому не завершилася. На початку 1920-х років, коли Рівненщина входила до складу Польщі, Айзик Ейдельштейн взявся відновлювати своє підприємство. Допоміг йому в цьому ще один підприємець – Іцхак Яхнюк, який зайняв місце Валявського, коли той пішов.

Так, за досить короткий час фанерний завод Ейдельштейна перетворився на велике підприємство, на якому працювали понад чотири сотні працівників. Підприємство увійшло до трійки найбільших таких заводів у тодішній Польщі. Продукція фанерного заводу з Костополя успішно конкурувала з європейськими виробниками.

У 1939 році після приходу радянської влади деревообробне підприємство було націоналізоване. А після того, як місто окупували нацисти, більшу частину обладнання заводу було вивезено до Німеччини.

³¹ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/5624>

Засновника фанерної фабрики Іцхака Айзика Ейдельштейна та майже всю його родину разом з іншими євреями нацисти розстріляли поблизу Костополя. Вдалося вижити його синам – Вольфу та Аарону, які на початку війни опинилися в Казахстані.

До слова, Іцхак Айзик Ейдельштейн був дідом скандального російського політика, українофоба Володимира Жириновського. У 2007 році він відвідував Костопіль та побував на місці розстрілу рідних. На початку 2000-х років ходили розмови про те, що Жириновський збирається судитися з Україною, аби повернути деревообробну фабрику свого діда, яка колись розташовувалася на місці сучасного підприємства з виробництва деревостружкових плит ТОВ «Свіспан Лімітед». Однак цього не сталося.

Голокост³²

Німці зайняли Костопіль 1 липня 1941 року. Відразу після окупації був організований погром, під час якого було вбито 6 євреїв, а єврейські будинки та крамниці пограбовані. Влітку або восени 1941 року всі євреї були зареєстровані та позначені жовтими розпізнавальними нашивками. Вони продовжували жити у своїх будинках, але їхні права були обмежені. Вони також підлягали виконанню різних видів примусових робіт.

Гетто було створено 5 жовтня 1941 р. і проіснувало до його ліквідації наприкінці серпня 1942 р. Гетто, яке налічувало близько 4500 в'язнів з Костополя та навколишніх сіл, було поділено на три відділення: одне для працездатних чоловіків; інший для жінок, дітей і людей похилого віку, і третій для ремісників і спеціалістів. Усі три частини гетто були огорожені колючим дротом.

Першу акцію провели досить скоро, 16 серпня 1941 року, прибулі для цього з Рівного відділи СД і поліції безпеки. Під приводом вивезення на примусові роботи 480 євреїв, у тому числі 20 жінок, вивезли за місто і розстріляли в лісі.

Друга акція була проведена 10 листопада 1941 року, коли за містом, за 2 км у лісі, було розстріляно близько 1400 євреїв, переважно жінок, дітей і людей похилого віку.

Третя акція була проведена 26 серпня 1942 року, коли гетто було ліквідовано. Під час цієї Акції близько 4000 євреїв, у тому числі 2500 з Костополя та інші з довколишніх сіл, які були інтегровані в Костопіль. Імовірно, тоді ж частина євреїв була вивезена з Костополя до Лісополя, де їх розстріляли.

Перед ліквідацією гетто в Костопільському лісі відбувся ще один масовий розстріл. Близько 5000 євреїв із Рівненського гетто були доставлені потягом і замордовані в задалегідь викопаних ямах 13-14 липня 1942 р. Акцію проводили СД і Охорона Рівного. Загалом у всьому Костопільському районі було вбито 13 тисяч євреїв і лише 270 євреям вдалося пережити Голокост.

---

³² Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf Холокост на территории СССР: Энциклопедия/ Гл. ред. И. А. Альтман. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный центр «Холокост», 2009; Execution of Jews in Kostopil. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/kostopil-kostopol-rivne-ukraine.719>

Німецькі архіви

«Щодо масових розстрілів у Костополі, пам'ятаю, як одного ранку мені зателефонував комендант батальйону Д. Він сказав мені, що наступного дня євреїв вбиватимуть, і я маю охороняти територію. Мені не вдалося уникнути цього, хоча я запитував Далла кілька разів. (...) Таким чином, наступного дня разом із 50 солдатами ми приїхали двома вантажівками для охорони. Євреї на той час ще не прийшли. Побачив коменданта Д. з есесівцями та СД. Приїхав експрес, сказав, що євреїв привезли. Після цього на мене бурчав начальник, що я не приступив до роботи. Я йому пояснив, що мені наказали лише охороняти територію, щоб не дати євреям втекти, і що я чекаю на СД, які керували розстрілом. На очах коменданта Д. начальник наказав мені: «Старт!». Столиця Д. наказав мені зробити дві стрілецькі групи для двох ям, і ми повинні були вбити від 300 до 400 євреїв. Під час розстрілу я стояв близько до лісу. Коли стрілянина припинилася, ми з моїми бійцями виїхали на Рівне». [Показання надано Альфредом В. 2 листопада 1961 р.; В162-7283].³³

24

Місце розстрілу, де протягом 1941-1942 рр. було знищено близько 4 тис. євреїв Костопільщини. Знаходиться в лісі біля хутора Гаївка, якого вже не існує. Меморіал розташований прямо перед братською могилою.³⁴

³³Execution of Jews in Kostopil. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/kostopil-kostopol-rivne-ukraine.719>

³⁴Світлина Вікторії Бар. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/kostopil-kostopol-rivne-ukraine.719>

Православний храм Непорочного Зачаття Пресвятої Богородиці. Крупець, 1934 р.³⁶

Крупець — село у Крупецькій сільській громаді Дубенського району.

В 1442 р. великий князь литовський Казимир Ягеллон надав Лідихів і Крупець у власність вихідця з Поділля Нестора Галки.

Крупець згадується в акті від 1545 року — в опису Луцького окружного замку, у числі городень якого згадується городня «пани Михайлової Свинюскої съ Теслухова и съ Крупча», у тому ж опису, при описуванні великого земського мосту, згадується ще «городня пани Михайлової Свинюскої, съ іменія ея Крупча»³⁷

---

³⁵ Krupiec /Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. — Warszawa: Filip Sulimierski i Władysław Walewski, 1888. — Т. IV: — S. 730. (пол.) URL: http://dir.icm.edu.pl/Słownik_geograficzny/Tom_IV/; Історична довідка про Крупець. У кн.: Володимир Ящук. Володимир Варфалюк: З людьми і для людей. — Броди. — 2016; “Krupiec” - Encyclopedia of Jewish Communities in Poland, Volume V. URL: https://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_poland/pol5_00179b.html; Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Волынской, Подольской губерниям / М. В. Довнар-Запольский. — Київ, 1913. — 1158 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0002599>

³⁶ Bibliot. Narodowa URL:<https://polona.pl/item-view/66b8350b-b8c5-4e76-a5ee-d1e8c89d35cc?page=0>

³⁷ Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Ровенська область / АН УРСР. Інститут історії. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. — С. 605-618. URL: http://history.org.ua/LiberUA/IMSU_RovenObl_1973/IMSU_RovenObl_1973.pdf

З 1576 по 1939 роки мало статус міського поселення і було центром однойменної волості.

1672 рік, датується перший детальний опис Крупця. Тоді тут проїжджав французький дипломат, німець за походженням, Ульріх фон Вердум. Ось що він пише: *"Далі (після Радивилова) рівниною, оточеною чагарниками, до Крупця, який належить панові Цетнеру, одна миля. Це досить значна місцевість із папським костюлом і руською церквою. Тут з озера, що лежить збоку, витікає струмок. Замок, збудований у формі чотирикутника, має досить значні земляні вали і чотири вежі по кутах"*.

Відомі такі власники м. Крупця: Цетнери, Потоцькі — близько 1760 р., Мнішки — близько 1780 р.

В 1772 р. епідемія чуми викосила половину жителів містечка. Вони поховані, мабуть, на південно-західному куті птахокомплексу «Пісок» – за спогадами старожилів, там є велике поховання.

В 1795 р. Польща була поділена між Австро-Угорщиною, Пруссією і Російською імперією, кордон між Росією і Австрією був за Радивиловом. В Крупці був дислокований підрозділ 12 Донського козачого полку (муровані казарми, конюшні були на теперішніх городах вулиці Огород з північної сторони). Офіцери квартирувались по містечку.

При в'їзді в Крупець (по старій дорозі за ставком) була митниця другої лінії, так звана "рогатка", тому вулиця за нею дістала назву Зарогатки. Була в Крупці поштова станція, де можна було перепрягти коней, проводились багатолюдні ярмарки, на яких торгували худобою. Приїздили купці, торговці, маклери, всі привозили товар і вісті різного роду. Чумаки з Крупця їздили в Крим по сіль. З 1828 р. з прикордонного Радивилова через Крупець ходили диліжанси до Петербурга.

До першої світової війни в Крупці знаходились волосне правління, контрольний прикордонний пост (із загоновим офіцером), православна церква, католицька каплиця, єврейський молитовний будинок, постійний будинок, пивоварний завод, ярмарок. В волость входили 20 поселень, 8 сільських громад. Було в волості 427 дворів і проживало 5181 осіб.

У 1919–1939 рр. — у Волинському воєводстві у складі Польщі, 17 вересня 1939 року на в'їзді в Радивилів зі сторони Крупця прокомуністична молодь спорудила вбрану в зелені гілки і уквітчану арку — так зустрічали Червону Армію, що «визволила» край від поляків. Так прийшли, як тоді часто казали, «перші совети».

У XIX столітті в Крупці проживало 100 єврейських сімей, було 3 єврейські крамниці, товари для яких привозили з Бродів.

28 червня 1941 року Крупець окупували війська Вермахту. Тепер їх народ хресним ходом зустрічав як визволителів від безбожників.

У 1942 році нацисти розстріляли крупецьких євреїв.

По закінченні війни всіх польських осадників з околиць вивезли в Сибір, дозволивши взяти тільки ручну поклажу. Решту їхнього майна здали в сільмаг, де бажаючі займали черги, щоб щось недорого купити.

Лютинськ, XIX ст. Хата П. Огородніка-Шинкара.³⁹

Лютинськ (раніше — Лутинськ) — село у Дубровицькій міській громаді Сарненського району. 27

Село вперше згадується 1576 року. Князь Юрій Іванович Гольшанський у своєму заповіті залишив на користь своєї дружини, Марії Андріївни Сангушко, замок Вишгород (Висоцьк), двір Велень, двір Струга, села Лютиничі (Лютинськ) та інші. Текст у заповіті звучить так: «двор мой Велень с пашнею дворною і з людьмі, і со всім статком, а дворец мой которий єсмї купіл у Щоки Яцковича на ймя Стругу, также с пашнями дворними і з людьмі, і со всім статком, а к тим двором сёла мої на ймя Лютиничі, з боярскими іменя, которие держал от мене Івашко Корнач а Васко Булгакович». Дослідник Литовської метрики Юзеф Вольф датує сам заповіт 1528—1529 роками. Пізніше заповіт підтвердив польський король Сигізмунд I Старий 2 і 5 травня 1537 р. Своім розпорядженням король наказував синам Юрія Івановича Гольшанського від Уляни Іванівни Боровської, Івану та Володимиру, передати Лютиничі законній спадкоємиці — мачусі Марії.

Це була земля роду Гольшанських. Наприкінці XVI століття село Лютинськ входило до Пінського повіту Брестсько-Литовського воєводства.

³⁸ Цинкаловський О. Лютинськ // Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Вінніпег: Накладом Товариства «Волинь», 1986. — Т. 2 : Л — Я. — С. 60. URL: <https://diasporiana.org.ua/istoriya/2132-tsinkalovskiy-o-stara-volin-i-volinske-polissya-t-2/>

³⁹JÓZEF GÓROWICZ BUDOWNICTWO WSI LUTYŃSK //Biuletyn Historji Sztuki i Kultury: kwartalnik wydawany przez Zakład Architektury Polskiej i Historji Sztuki Politechniki Warszawskiej R. 6(1938) nr 3, strony 287-292. URL: <https://bcpw.bg.pw.edu.pl/dlibra/publication/1452/edition/1522>

У 1906 році село входило до складу Висоцької волості Рівненського повіту Волинської губернії Російської імперії⁴⁰. У 1918-1920 роки нетривалий час перебувало в складі Української Народної Республіки.

У 1921-1939 роки входило до складу Польщі.

1 липня 1941 року німецькі окупанти зайняли село.

10 січня 1944 року село Лютинськ було визволено від німців

Єврейська громада⁴¹

У 1897 році євреї становили близько 5% всього населення Лютинська.

У 1900 році в селі проживало 46 євреїв.

Єврейське населення Лютинська було знищено під час Голокосту.

Євреї Лютинська. 1933 р.⁴²

⁴⁰Список населенных мест Волынской губернии / Издание Волынского губернского статистического комитета. — Житомир: Волынская губернская типография, 1906. — С. 200. URL: http://history.org.ua/LiberUA/SpNasMestVolGub_1906/SpNasMestVolGub_1906.pdf

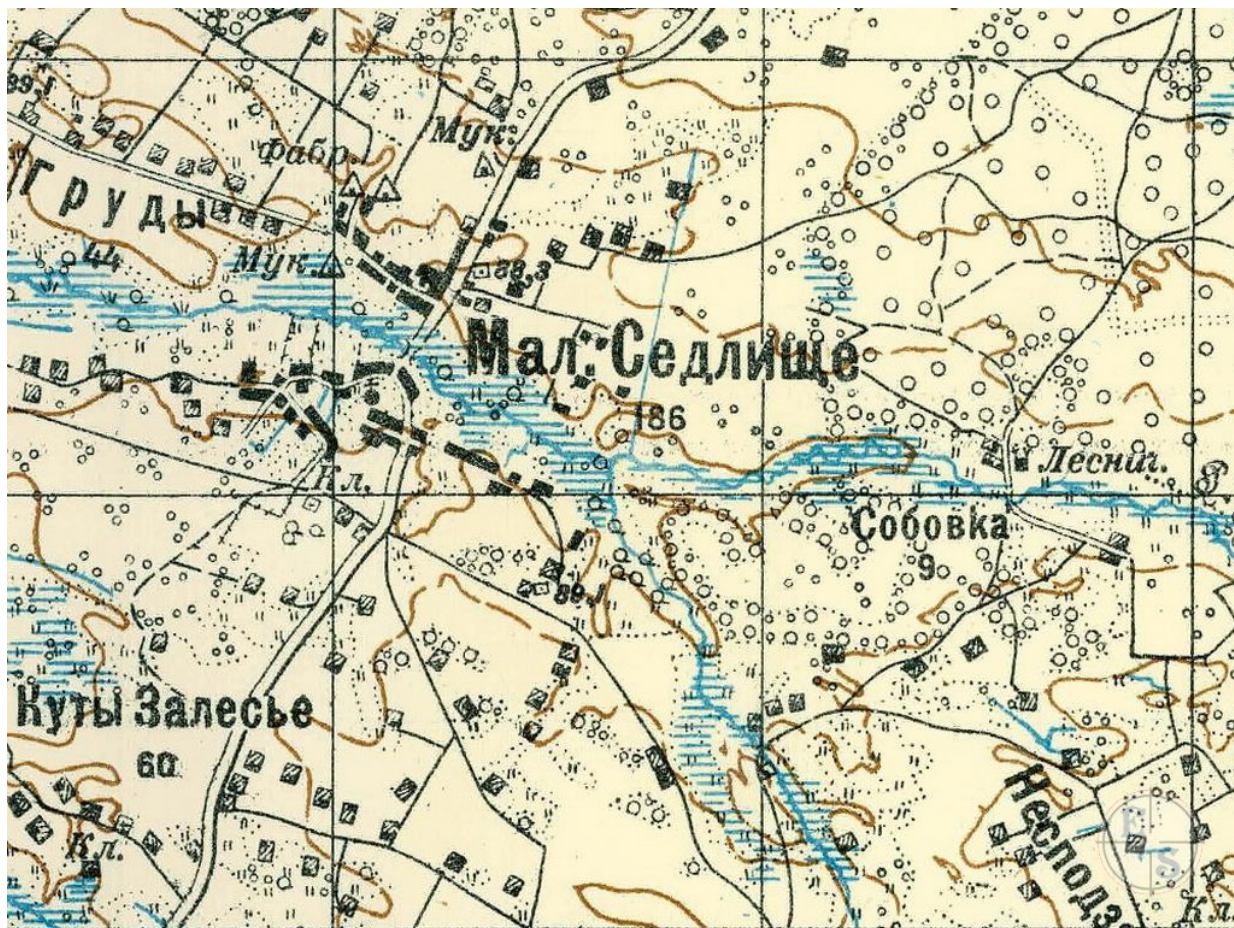
⁴¹ Russian Jewish encyclopedia. Translated from Russian by Eugene Snaider

⁴² Zdjęcie ze zbiorów Muzeum Narodowego w Gdańsku, wykonane przez Józefa Górowicza. URL: <https://sztetl.org.pl/en/file/104501?ref=art&nid=191697>

Мале Седлище⁴³

Мале Седлище, або Мале Селище — наприкінці 19 століття село Вировської волості Рівненського повіту Волинської губернії у складі Російської імперії.

Єврейська колонія Мале Седлище на двоверстовій карті України 1930 р.
Єврейська громада⁴⁴

Біля села в 1851 році була заснована єврейська землеробська колонія. У 1903 році село знову було відкрито для поселення євреїв, за винятком «Тимчасових правил» 1882 року. За переписом 1897 року тут проживало 628 жителів, з них 598 євреїв.

За даними Товариства єврейської колонізації, у 1898 році на 535 десятинах землі проживало 348 осіб корінного єврейського населення. Сільське господарство – справа другорядна; більшість євреїв їздили влітку до Рівного на теслярство.

⁴³ Волости и важнейшие селения Европейской России. – Вып. 3: Губернии Малороссийские и Юго-Западные: Харьковская, Полтавская, Черниговская, Киевская, Волынская, Подольская / Издание Центрального статистического комитета. – СПб., 1885. – 349 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0015773>

⁴⁴ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том десятый. Ладенбург — Миддот (1911). – С. 578. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom10_1911_osg.pdf; Холокост на территории СССР: Энциклопедия/ Гл. ред. И. А. Альтман. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный центр «Холокост», 2009.

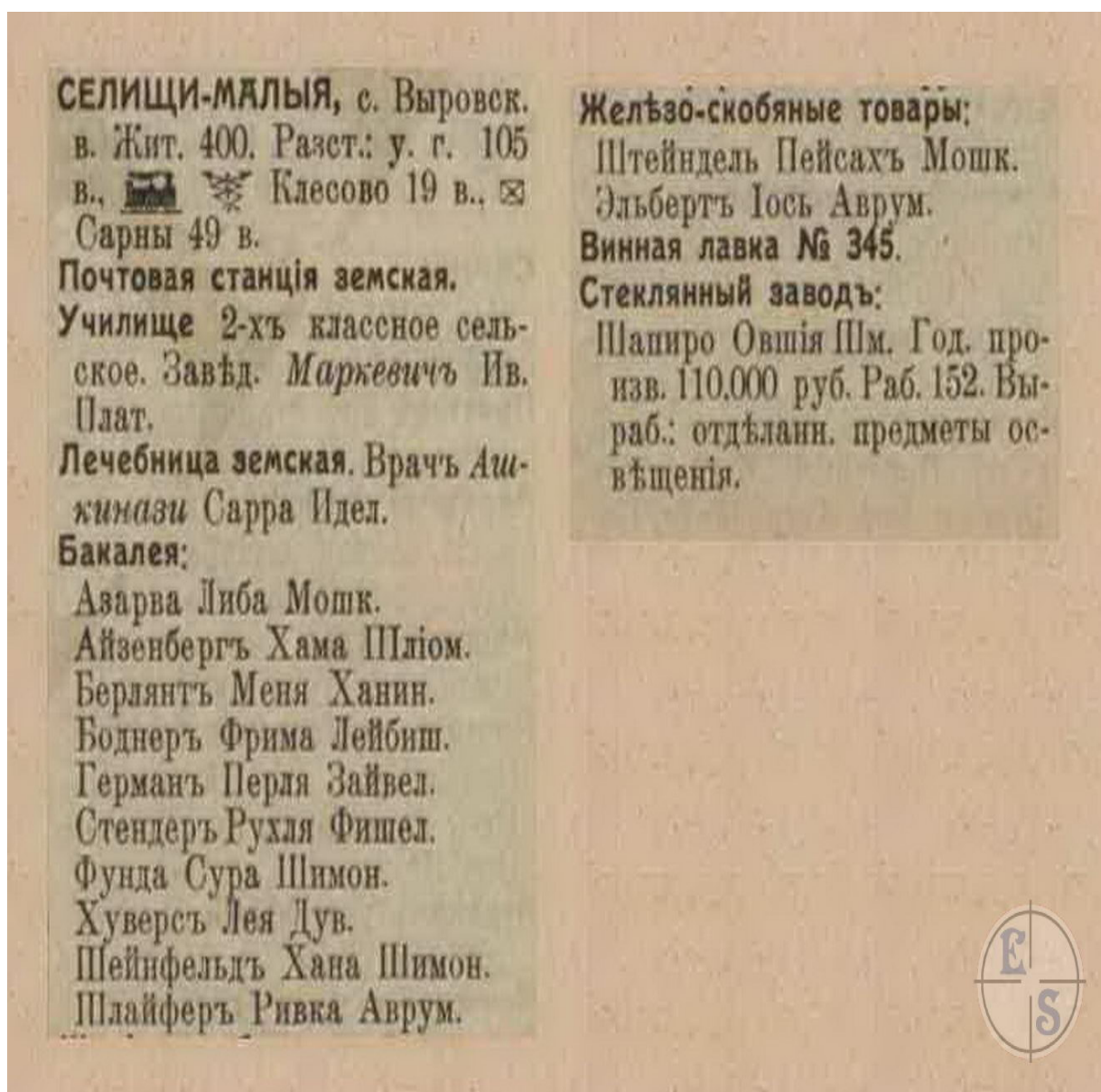
У 1913 році євреям належали всі 12 крамниць (10 бакалійних і 2 залізних). Єврей Овші Шапіро володів скляним заводом, на якому працювало 152 людини.

Під час Другої світової війни, у 1941 році, Мале Седлище потрапило під радянську окупацію, але незабаром було захоплено німцями. На той час в селі проживало близько 800 євреїв.

Нацистська окупаційна влада прийняла ряд постанов, спрямованих проти єврейської громади. Євреям було наказано здати окупантам золото та коштовності. Їм не дозволяли залишати село, примушували до каторжних робіт.

24-го числа біля Костополя були розстріляні близько 4 тис. євреїв з Костополя, Малих Седлищів, Антонівки.⁴⁵

Село є на карті 1941 року; після війни, ймовірно, припинило своє існування.

Мале Седлище в довіднику 1913 р.

⁴⁵ Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

Палац Дунін-Карвицьких. Мізоч, 1850-1880 рр.⁴⁷

Мізоч – невелике містечко у Здолбунівському районі.

Мізоч вперше згадується в документі Любарта Гедиміновича у 1322 році.

Наприкінці XVI століття Мізоч придбав Януш Острозький і приєднав до Острозької ординації. В часи Хмельниччини поселення було спустошене.

Тільки в першій половині XVIII століття містечко стало власністю радомської родини Дудін-Карвицьких. Вона посприяла переселенню в Мізоч польських ремісників, пише історик Роман Афтаназі⁴⁸. В пізніші часи Мізоч економічно розвинувся і став культурним центром навколишніх земель.

Припускають, що палац у Мізочі збудували в 1790 роки. Ім'я архітектора невідоме. Згодом заклали парк авторства Діонісія Макклера. Будівлі у стилі класицизму розкинулися по обидва боки осі, яка була продовженням липової алеї, що сполучала весь маєток з костелом у містечку. При в'їзді на територію над алеєю стояли два будинки-близнюки, накриті гладким чотирихилим дахом.

⁴⁶ Mizocz // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wiek», 1885. — Т. VI. — S. 513. (пол.) URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_VI/513; Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии / И. Теодорович. – Почаев, 1889. Т. 2. URL: <https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/1189#?c=0&m=0&s=0&cv=0>

⁴⁷ Малюнок Наполеон Орди. URL: <https://kresy.org.pl/10707816,foto.html>

⁴⁸ Roman Aftanazy "Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej", Tom 5, Województwo wołyńskie", 1994, str. 247-253.

У XVI–XVIII століттях — у Волинському воєводстві у складі Речі Посполитої. З 1793 року — у складі Російської імперії. У XIX — на початку XX століття — містечко Дубенського повіту Волинської губернії. У 1919–1939 рр. — у Волинському воєводстві у складі Польщі, у 1939–1991 рр. — у складі УРСР.

Центральна площа Мізоча. У двоповерховому будинку (праворуч) проживала заможна родина, нині тут розташована музична школа. Мізоч, 1920-1939 рр. ⁴⁹

Єврейська громада⁵⁰

У 1784 р. в Мізочі проживало 37 євреїв, 1787 р. – 86, 1847 р. – 678, 1897 р. – 1175 (44%), 1921 р. – 882, у середині 1941 р. – 1048 євреїв.

Перші євреї оселилися в Мізочі у XVIII столітті, можливо, під час активної господарської діяльності власника міста, каштеляна Завихостського Юзефа Карвіцького. 12 грудня 1774 року єпископ Луцький Фердинанд Турський дав дозвіл на будівництво синагоги.

У 19 столітті спочатку невелика торговельно-ремісничка громада виросла до значних розмірів. Цьому сприяли хороші економічні умови, зокрема: родючий чорнозем, ідеальний особливо для вирощування пшениці, а після 1875 року – також для розвитку цукрових буряків.

Основним джерелом прибутку була легка промисловість, особливо повстані фабрики, олійниці, цукроварні, лісопилки, млини, пивоварня, шкіряний завод тощо. У містечку був 101 будинок, населений євреями, які займалися торгівлею.

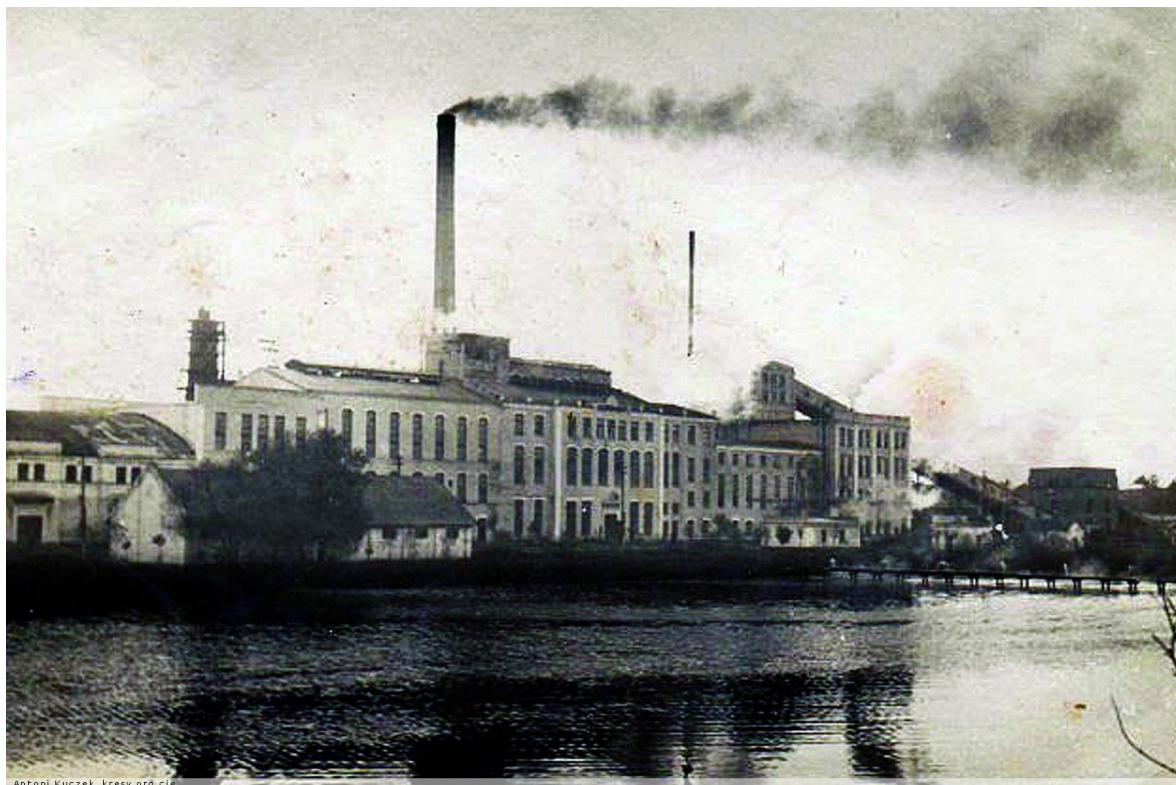
⁴⁹ URL: <https://kresy.org.pl/10701204,foto.html?idEntity=10661431>

⁵⁰ Mizocz, [w:] The Encyclopedia of Jewish life before and during the Holocaust, t. 2, red. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, s. 832.; Ашер Гілберг. Мізоч – його життя і його знищення, [в:] Меморіальна книга Мізоча. Тель-Авів, 1961. Переклад з івриту Йонатана Альтмана–Шейфера URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/Mizoch/miz003.html#Page5>

В Мізочі проводили 13 ярмарків на рік, відомий особливо торгівлею дьогтем. Позитивний вплив на економіку мала також близькість залізничних станцій у Здолбунові та Єзерах.

У середині 19 століття євреї володіли пивоварнею та шкіряним заводом. Невдовзі єврейський промисловець Абрам Горенштейн побудував на північно-східній околиці міста великий цукровий завод, а поруч із цукровим заводом — ферму для відгодівлі худоби буряковими відходами.

Цукровий завод. Мізоч, 1910-ті роки.⁵¹

Спочатку на цукровому заводі працювало небагато євреїв, але з часом, завдяки впливу сіоністських молодіжних рухів, їх кількість зросла до багатьох десятків, які працювали в усіх відділах.

У 1895 році підприємці Бродського купили в Мізочі цукровий завод.

Граф Карвіцький заснував фабрику пива і великий млин, а єврей Ісаак Браз — фабрику грубих вовняних тканин для селян. Завдяки цукровому заводу було прокладено колію для поїзда, який зв'язав Мізоч із великим світом залізницею Київ–Львів. Крім них, було засновано багато майстерень і малих промислових підприємств, таких як: олійні преси Авраама Бронштейна, Бозаї Мізоха, Темаха Бермана та інші менші; дві лісопилки Капута і Мейзліха; молокозавод, що належить Меїру Бразу; і багато майстерень усіх видів.

У 1914 році євреям належали обидва аптечні склади, гасовий склад, лісовий склад, 1 з 2 пивних складів і всі 21 крамниці в Мізочі.

Єдиним торговцем худобою був також єврей Герш Таксер.

Єврей Лейзер Ланда був єдиним дантистом у містечку.

⁵¹ URL: <https://kresy.org.pl/10701204,foto.html?idEntity=10661431>

Під час Першої світової війни багато євреїв виїхало до великих міст. У 1917 році в Мізочі була відкрита перша єврейська бібліотека.

У 1920-30-х роках. У Мізочі діяли осередки різних єврейських партій і організацій. Мізочанська громада мала сіоністську мережу навчальних закладів з вивченням івриту «Тарбут»⁵², у тому числі дитячий садок (відкритий у 1929 р.). Існували також публічні бібліотеки польською, їдиш та івритом. У Мізочі також діяли осередки сіоністських партій і молодіжних рухів (таких як Гордонія, Бейтар, Хашомер Хацаїр). За допомогою Джойнта було відкрито касу взаємодопомоги та відділення Варшавського єврейського кооперативного банку.

Група «Гордонія» Хахшара (підготовка до кібуцу). Мізоч 1934 р.⁵³

У Мізочі діяли 3 синагоги: бейт-мідраш, клойз триських хасидів і велика синагога. Більшість мізохських євреїв були триськими хасидами.

У 1930-х роках рабином був Міхл-Цві Лернер, потім - його син Носн-Ноте, який загинув під час Голокосту.

Після 17 вересня 1939 року, з приходом Червоної армії, за пактом Ріббентропа-Молотова Мізоч увійшов до складу Радянської України. До червня 1941 року єврейське населення міста зросло до понад 2000 осіб, у тому числі багато біженців з окупованої німцями частини Польщі. Однак радянська влада депортувала багатьох із цих новоприбулих до Росії. Було скасовано попереднє економічне життя та соціально-культурні свободи.

22 червня 1941 року, коли німці напали на Радянський Союз, приблизно 300 членам єврейської громади Мізоча вдалося вирушити на схід чи то новобранцями Червоної армії, чи то евакуйованими та втікачами.

⁵² Школи «Тарбут» були світськими школами з вивченням івриту в смузі осілості, якими керував рух «Тарбут» (буквально, культура).

⁵³ URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/Mizoch/miz003.html#Page5>

Голокост⁵⁴

7 червня 1941 року німецькі війська окупували Мізоч.

Майже одразу після входу німці почали вводити комендантську годину, і євреям наказали носити білі пов'язки з блакитною зіркою Давида (пізніше замінені жовтими нашивками), які потрібно носити на грудях і на спині.

Євреї змушені були сходити з тротуарів, коли зустрічають німців, а чоловіки-євреї повинні були знімати капелюхи.

Німці створили українську допоміжну поліцію на чолі з чоловіком на прізвище Мізочик. У той же період було створено юденрат (єврейська рада) на чолі з колишнім мером Аба Штівлем, а також єврейську поліцію на чолі з Гольдбреном.

Влітку та восени 1941 р. єврейська поліція допомагала збирати гроші, цінності та інші речі, які вимагали німці як «контрибуцію». З самого початку окупації євреям довелося виконувати примусові роботи, такі як прання білизни поранених солдатів, прибирання снігу, сільськогосподарські та будівельні роботи в сусідньому місті Здолбунів для німецької фірми Йозефа Юнга із Золінгена.

На вимогу німців у березні 1942 року було створено юденрат і створено гетто. Єврейський квартал було закрито, а тих, хто займався контрабандою їжі, карали повішенням. Були спроби організувати рух опору.

Навесні 1942 року німці оголосили, що в Мізочі буде створено гетто. Усім євреям міста, а також мешканцям околиць було наказано переселитися до гетто. Ймовірно, цей процес завершився до червня 1942 р. У Мізоцькому гетто перебувало від 2500 до 3500 осіб. Він знаходився в старій частині міста, що межувала з ринковою площею та річкою Стубла. Це було відкрите гетто без стін і слабо охоронялося. Примітно, що в мізоцькому гетто не було голоду, оскільки євреям дозволялося в'їжджати та виїжджати, щоб займатися бізнесом, торгувати товарами та купувати продукти. Однак ці умови були недовгими.

З 13 по 14 жовтня 1942 року німці ліквідували гетто Мізоч. Сили, що склалися з персоналу німецької СД, жандармерії та української допоміжної поліції, блокували та оточили гетто. Зловмисники загнали євреїв на ринкову площу. Пізно ввечері євреї були організовані в колону і рушили на край міста до пагорба, розташованого навпроти цукрового заводу. Там вони натрапили на задалегідь підготовлену братську могилу глибиною 2 метри (6,6 футів). Німці та їхні колабораціоністи перед розстрілом змусили євреїв роздягнутися, невеликими групами зайти в могилу та лягти обличчям вниз. Різанина тривала вночі та протягом наступного дня, оскільки людей, які намагалися втекти, захоплювали та розстрілювали у братській могилі. Поки нацисти проводили свою Акцію, деякі євреї чинили опір, розпаливши пожежу в гетто. Ті, хто розпалювали вогонь, сподівалися, що це спричинить достатню плутанину, щоб велика кількість людей могла втекти. Незважаючи на те, що вогонь дозволив

⁵⁴ Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997. С. 73. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf; Execution of Jews in Mizoch. URL: <https://yahadmap.org/en/#village/mizoch-misozc-rivne-ukraine.178>; Михальчук Р. Ю. Порятунк Волинських євреїв під час Голокосту (на прикладі містечка Мізоч). URL: <http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/download/167/2403/5725-1?inline=1>

багатьом євреям втекти, більшість із них було знову схоплено та вбито у братській могилі. На жаль, у вогні загинуло близько 200 євреїв. Лише кільком євреям вдалося пережити Акції та пожежу, переховуючись у сусідніх лісах, приєднавшись до партизанів або переховуючись у друзів з неєвреїв.

Офіцер німецької поліції розстрілює ще живих єврейських жінок після масового розстрілу євреїв із гетто Мізоча. 13 жовтня 1942 р.⁵⁵

Радянські архіви

«У 1942 році я був головою Білашівської сільської ради (сельради), а 14 жовтня того ж року до 200 поліцаїв оточили місто Мізоч і вивели 1500 євреїв під охорону в яр, що знаходився приблизно за 300 метрів від цукрового заводу і передали гестапівцям з Рівного, а потім, погрожуючи зброєю, зганяли в яр групами по п'ять-шість, переважно сім'ями – батьки, матері та діти; вони були різного віку від немовлят до літніх людей, які лежати в яру обличчям донизу, а потім були розстріляні з кулеметів 1500 [євреїв], які були жорстоко мучені до смерті. На другий день [тобто 15 жовтня] іншими групами євреїв [загалом] 800 було вбито таким же методом [Решта євреїв] були спіймані в переховках невеликими групами, і вони були також вбиті на цьому місці, це тривало до 1943 року. Взимку євреїв також роздягали догола перед вбивством. Загалом у тому яру німецькі окупанти закатували до смерті 3500 євреїв. Основні люди, відповідальні за цей злочин, були з жандармерії [німецької сільської поліції порядку] [чоловік] на прізвище Отто та хтось на прізвище Гілл, але я не знаю

⁵⁵Меморіальний музей Голокосту США. Номер фотографії: 17878. URL: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/pa1065469>

його імені чи військового звання. Майно євреїв та їхні цінності, такі як золото, були відправлені до Німеччини до вбивства євреїв». [Показання місцевого селянина Мирона С., 1902 р.н., надане ЧГК Радянській державній надзвичайній комісії]; GARF 7021-71-59]

37

Оголені єврейські жінки, деякі з яких тримають немовлят, чекають у черзі перед стратою німецькими Сіро та SD. Мізоч, 14 жовтня 1942 р.⁵⁶

Німецькі архіви

«8-9 червня 1965 р.: [...] 14 жовтня 1942 р. гетто в Мізочі було ліквідовано так само [як і в м. Здолбунів] СД і при цьому було вбито 700 євреїв. Огородження гетто відбувалося і тут за наказом підсудного Паура сільською поліцією, а саме [чоловіками] сільської поліції Мізоча та місцевими українськими допоміжними поліцаями. Підсудний Паур був присутній на операції масового вбивства. У разі можливого опору він привів із собою кількох службових осіб Здолбунівського райвідділу міліції. Виявилось, що у використанні цих чиновників немає потреби. Під час свого перебування в Мізочі підсудний Паур відвідав місце розстрілу, розташоване за межами місцевості, і деякий час спостерігав за стратою [...]» [З вироку Йозефу Пауру, колишньому коменданту німецької сільської поліції в районі Здолбунів та Отто Келлеру, колишній заступник гебітскомісара Здолбунова; Barch 162/4691]

Праведники⁵⁷

⁵⁶Меморіальний музей Голокосту США. Номер фотографії: 17877. URL: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/pa1065461>

⁵⁷ Михальчук Р. Ю. Порятунк Волинських євреїв під час Голокосту (на прикладі містечка Мізоч).

Мізоч – одне з численних волинських містечок, де відбувся Голокост. За різними підрахунками 13–14 жовтня 1942 р. тут загинуло від 1700 до 3700 євреїв.

Не всі євреї гинули під час «вирішення єврейського питання», частина рятувалася в лісах та селах, в сусідів та знайомих. Дослідник Олександр Круглов зазначає, що в Мізочі врятувалося 50% євреїв. Хоча такі цифри потребують уточнення.

Чимало історій тих, хто вижив містяться в Інституті візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії в США. Дана колекція містить шістнадцять відеосвідчень євреїв та не євреїв – тих, хто їх рятував в Мізочі англійською, українською, російською, іспанською, португальською, чеською, польською мовами та івритом. Частина з таких історій проаналізовано та опубліковано.

Зазначимо, що врятувавшись від нацистського геноциду (втекли з гетто, з місця розстрілу тощо), євреї не могли бути впевненими, що надалі вони перебуватимуть в безпеці та виживуть. Часто на євреїв чекало розчарування, адже не всі сусіди, в яких вони просили порятунку наважувалися їм допомогти. Більшість потенційних рятівників відмовлялися переховувати жертв Голокосту, адже такий вчинок наражав всю сім'ю рятівника на смертельне покарання. Тому найчастіше люди, що симпатизували євреям допомагали їм харчами і просили йти далі. Тих, що наважувалися переховувати втікачів у власних домівках була абсолютна меншість. Мізоцький єврей Ісаак Розенблат згадував: *«Мені не бракувало їжі, мені давали поїсти. Але мені не давали притулку, мені не було де спати, я не мав можливості трохи погрітися. Перш за все, мене не так цікавила їжа, а те, що було мені потрібно, це – трохи тепла, щоб я міг погрітися»*⁵⁸.

Все ж знаходилися місцеві мешканці, які рятували євреїв. Проаналізований кейс таких випадків свідчить про порятунок мізоцьких євреїв мінімум п'ятьма національностями (українцями, чехами, поляками, росіянами, і навіть німцями)⁵⁹. Найбільш відомий з них – порятунок єврейки Софії Горнштейн Праведниками народів світу сім'єю Слободюків (Сидір Тимофійович, його жінка Юстина Степанівна та їхня донька Марія Сидорівна). Після розгрому гетто в жовтні 1942 р. Софія Горнштейн переховувалася в цієї родини до 1 липня 1943 р., а згодом до закінчення війни знаходилася в їхніх родичів в с. Верхів⁶⁰. У свідченнях справи на рятівників в архіві Яд Вашем Софія зазначала: *«Це була некористолюбна сім'я, це були прекрасні люди, вони мене називали дитина. Коли мені щось боліло, то питали – дитино, що тобі болить, ділились ячмінним хлібом, бо другого не було»*⁶¹.

URL: <http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/download/167/2403/5725-1?inline=1>

⁵⁸ USC SFI VHA, Testimony 38507. Isaac Rozenblat.

⁵⁹ Михальчук Р. (Не)вшанування рятівників: коли політична доцільність переважає здоровий глузд. Historians. 2021. 13 травня. URL: http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/2856-roman-mikhalchuk-ne-vshanuvannya-ryativnikiv-koli-politich-na-dotsilnist-perevazhae-zdorovij-gluzd?fbclid=iwar3hlm4e_magxjvz85_qv37dcvhtpvch5dhkbsm_uqmjfvotjecd-anhzyq

⁶⁰ Михальчук Р. Мізоч: трагічні сторінки історії. 1939–1955. Вид. 2-ге, доповнене. Монографія. Київ: Видавничий дім «Кондор», 2022. – С.77. – 344 с.

⁶¹ YVA. M.31/5445. – р. 10

Софія

Коли Софія Горнштейн переселилася в Ізраїль, – стала ініціаторкою визнання сім'ї Слободюків Праведниками народів світу. В своїх свідченнях, які подала в інститут Яд Вашем вона зазначала: *«Я, Горнштейн Софія, народилася в 1929 році у єврейській сім'ї в українському селищі Мізоч Здолбунівського району Рівненської області. В даний час я проживаю в Ізраїлі в місті Хедера. Свідчу про те, що під час війни в 1941–1944 рр. я жила в селищі Мізоч. На початку 1942 року всіх євреїв було зігнано в гетто, щоб ми не мали ніякого зв'язку з українцями. А 14 жовтня того ж року німці повела нас усіх на смерть. Мені вдалося втекти, і я переховувалася в сім'ї Слободюків, де жила моя шкільна подруга Слободюк*

39

(Мосійчук) Марія 1927 року народження і її брат Слободюк Микола 1929 року народження. У цій сім'ї я переховувалася з 14 жовтня 1942 року по 2 липня 1943 року. Для сім'ї Слободюків це було дуже небезпечно, були переслідування, а коли стало відомо, що будуть шукати євреїв у цій сім'ї, я перейшла до сестри Сидора Слободюка Шах (Слободюк) Людмили та її сина Шаха Андрія 1930 року народження. Ці люди, ризикуючи власним життям і життям своєї сім'ї, своїх дітей, перебуваючи в смертельній небезпеці, врятували мені життя. Я дуже вдячна їм за їхнє милосердя і турботу за моє життя»⁶².

В 1992 р. Яд Вашем нагородив почесним званням Праведників народів світу і відповідною медаллю Сидора, Юстину та Марію Слободюків. Також мають вони звання Праведників України. Крім того, на алеї мучеників висаджені дерева і викарбовано прізвища й ініціали цієї сім'ї Праведників.

⁶² Михальчук Р. Мізоч: трагічні сторінки історії. 1939–1955. Вид. 2-ге, доповнене. Монографія. Київ: Видавничий дім «Кондор», 2022. – С. 90. – 344 с.

40

Монумент в пам'ять про жертви Голокосту в Мізочі.⁶³

---

⁶³ URL: <https://uamoderna.com/blogy/usach-andr/two-days-in-death-zones/>

Палац Ходкевичів у Млинові, 1862-1876 рр.⁶⁵

Млинів — центр Млинівської селищної громади (від 2016) Дубенського району.

Назву поселення пов'язують з водяними млинами на річці Ікві. Перша письмова згадка про Млинів відома з початку XVI ст., коли великий литовський князь Олександр подарував це поселення Москвитину Бобру.

В акті 1562 року Млинів фігурує вже як містечко Яна Монтовта-Коблинського.

У 1790 році почалось будівництво палацу за проектом архітекторів Шлегеля та Слоневського.

У 1840-х роках у Млинові перебував відомий польський письменник — етнограф Юзеф Крашевський. Опису Млинова, зокрема палацу Ходкевича, він присвятив розділ у своїй книзі «Спогади з Волині, Полісся й Литви».

У 1885 році містечко Дубенського повіту, центр волості, налічувалося 26 дворів, 137 жителів, існували церква, костел, синагога, єврейський дім молитви, працювали школа та поштова станція⁶⁶.

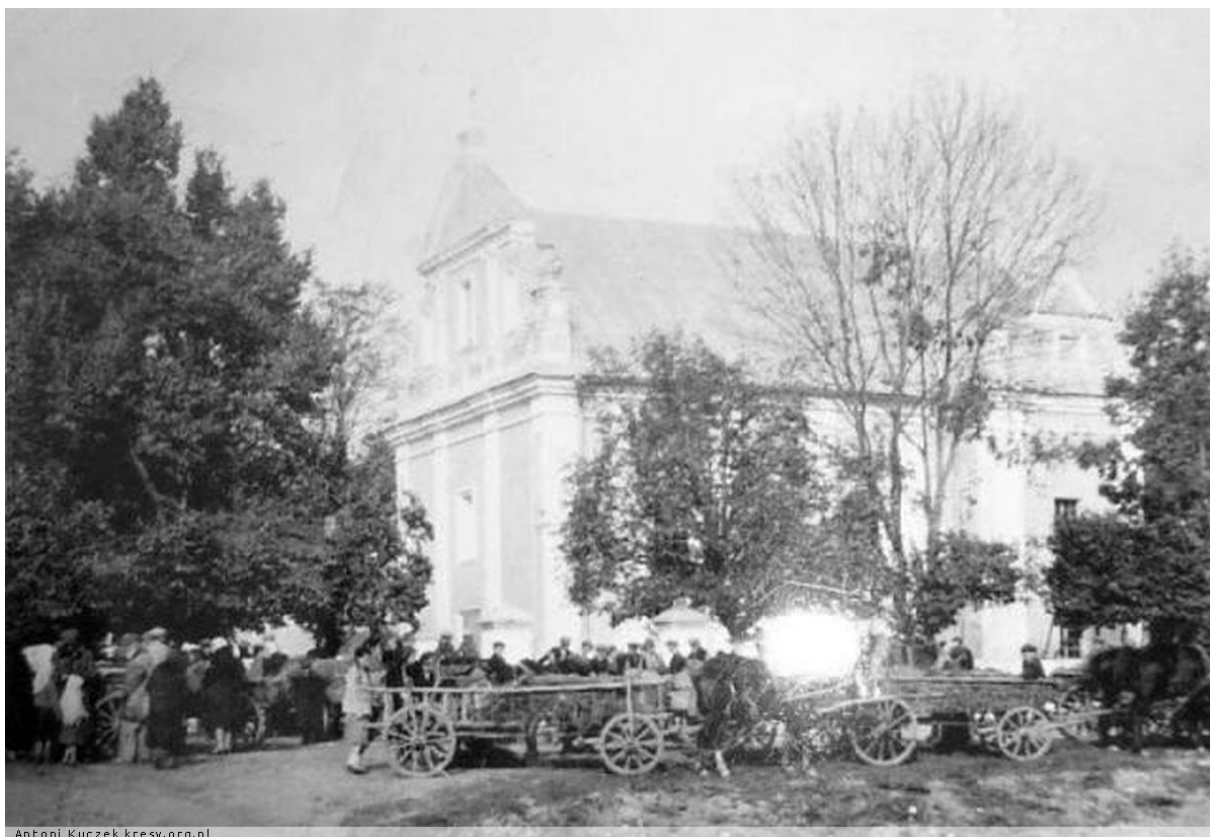
⁶⁴Młynów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wiek», 1885. — Т. VI. — S. 547. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_VI/547

⁶⁵ Наполеон Орда. Вид на фасад і боковий фасад. З лівого боку фрагмент двоповерхового флігеля; праворуч павільйон різноманітної форми з терасою на аркадах і ротондою в кутку. 1862-1876 роки. Малюнок олівцем аквареллю. 22,8 x 31,2 см. Національний музей, Краків. III-р.а. 4207 (TeKa Wołyń). URL: http://www.pinakoteka.zascianek.pl/Orda/Orda_Wolyn_R1.htm

⁶⁶ ИнфоРост, Н. П. ГПИБ | Вып. 3: Губернии Малороссийские и юго-западные: [Харьковская, Полтавская, Черниговская, Киевская, Волынская, Подольская]. — 1885. С. 207/213. URL: <https://web.archive.org/web/20180412075511/http://elib.shpl.ru/ru/nodes/22801-vyp-3-gubernii-malorossiyskie-i-yugo-zapadnye-harkovskaya-poltavskaya-chernigovskaya-kievskaya-volynskaya-podolskaya-1885#mode/grid/page/1/zoom/1>

Ходкевичі перетворили Млинів на містечко, у 1789 році отримавши для нього Магдебурзьке право та привілеї на проведення чотирьох щорічних ярмарків. У 1785-1786 рр. було побудовано Успенський костюл, який розібрали у 1960-1962 рр. Тривалий час той храм був усипальницею родини Ходкевичів.

Antoni Kuczek kresy.org.pl

Млинівчани біля палацу Ходкевичів. 1920-1939 рр.⁶⁷

У 1915 році протягом дев'яти місяців Млинів поділяла лінія фронту — палац Ходкевича і парк були в руках австрійських військ, а містечком володіли російські війська. У 1917—1920 рр. Млинів, як і вся Україна, був ареною боротьби різних політичних сил та військового протистояння.

У 1919 році у маєтку проживали мати власника Юлія Ходкевич і її дочка Софія. 28 травня їх замордували «революційні нападники», як пише Афтаназі⁶⁸. Палац сплюндрували, а колекції розграбували. Після 1920 року залишки колекції перевезли до маєтку під Львовом, а архів – у Львів та Краків.

Після Другої світової палац повністю розібрали, на його місці збудували зооветеринарний технікум. У 1970-х роках у приміщенні флігеля відкрили Млинівський краєзнавчий музей. Збереглися Templum і філософський будиночок.

У кінці XIX ст. у містечку налічувалось 62 будинки, 203 мешканця (з них 38 % євреї), церква, костел⁶⁹.

⁶⁷ URL: <https://kresy.org.pl/9854144,foto.html?idEntity=9853265>

⁶⁸ Ftanazy Roman Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej, cz. 2: Ziemie ruskie Korony, t. 5. Województwo wołyńskie, Wrocław [etc.]: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1994 (Wroc.: WDN).

⁶⁹ Mlynów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1885. — T. VI. — S. 547. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Sloownik_geograficzny/Tom_VI/547

1921 року в містечку налічувалось 185 будинків із загальною кількістю населення 1263 особи. Працювали фабрика мила, олійниця, пекарня, бойня.

У 1929 р. на містечко Млинів поширені правила міської забудови⁷⁰.

У 1919–1939 рр. — у Волинському воєводстві у складі Польщі, у 1939–1991 рр. — у складі УРСР.

Дитячий садок Тарбут у Млинові, 1930-ті роки.

Єврейська громада⁷¹

У 1847 році в Млинові проживало 209 євреїв, 1897 році – 672 (60,8%), 1921 році – 615 (49%), 1931 році – близько 900, в середині 1941 р. – 731 єврей.

У 1867 році в Млинові діяла синагога.

У Млинові помер цадик Арон Перлов – рабин Аарон II з Карліна (1802–1872). Його могила стала місцем паломництва хасидів.

Учнів Аарона Перлова після його смерті згуртував його син Ашер Перлов Столінський (1765-1826), який оселився на південь від міста Карліна в місті Столін. Він був одним із найбільш відомих хасидів проповідників свого часу. Його син Аарон II Перлов користувався величезною повагою серед євреїв

⁷⁰ Strona główna Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej Rozporządzenie Ministra Robót Publicznych w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych z dnia 10 maja 1929 r. rozciągające przepisy dla gmin miejskich na niektóre osiedla gmin wiejskich na obszarze województwa wołyńskiego. — Dz.U. 1929 nr 41 poz. 347. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19290410347/O/D19290347.pdf>

⁷¹ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том-11. Ладенбург — Миддот (1911). — С. 141. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom11_1911_ocr.pdf; Холокост на территории СССР: Энциклопедия/ Гл. ред. И. А. Альтман. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный центр «Холокост», 2009. С. 607. — 1143 с.; Mlynov-Muravica Memorial Book, URL: <https://www.jewishgen.org/Yizkor/translations/>; Execution of Jews in Mlyniv. URL: <https://www.yahadmap.org/en/#village/mlyniv-mlinov-mlynov-rivne-ukraine.179>

Північно-Східного краю. За життя його називали «чоловік з Млинова» або «святий дідусь».

Громада хасидів «Карлін-Столін», яку започаткувала родина Перлових представлена практично в усьому єврейському світі. Має синагоги, школи, веде велику релігійно-просвітницьку діяльність. Багато представників родини Перлових загинули в Столінському гетто (Білорусь) в часи Другої світової війни.

Основною діяльністю єврейського населення в XIX – початку XX століття була торгівля і ремесла.

У 1914 році євреям належало 2 аптеки, 10 крамниць (у тому числі 5 мануфактурних, 4 бакалійних).

Єдиним зубним лікарем у Млинові був єврей Соломон Гершфельд.

У 1915 році євреїв вигнали з Млинова; майно, що належало євреям, було розграбовано російськими солдатами.

У 1918 році частина євреїв повернулася в містечко. Був створений загін єврейської самооборони (70 осіб).

У 1928 році рабином у Млинові був Мордхе-Ноте Аккерман, потім – Єгуда Гордон, який загинув у період Шоа.

Усі 3 синагоги в містечку були хасидськими. Більшість млинівських євреїв були карлін-столінськими хасидами.

У 1920-30-х роках у Млинові діють осередки різних єврейських партій та організацій. Працювала школа мережі Тарбут.

У 1939 році в Млинові створено єврейський колгосп.

24 червня 1941 року німці окупували Млинів. Невдовзі після окупації всі євреї були позначені жовтими нашивками на спині та грудях, а члени юденрату та єврейської поліції були позначені білими пов'язками з синьою зіркою Давида. Невдовзі після окупації близько 200 працездатних євреїв були переселені до трудового табору в селі Смордві.

Перша страта була проведена в липні 1941 року, коли було розстріляно близько 10 євреїв, включно з рабином, які нібито були радянськими комуністами, а також 10-15 поляків.

Восени 1941 року близько 50 чоловіків-євреїв були вивезені на примусові роботи до Рівного, де потім були вбиті.

Закрите гетто було створено 22 травня 1942 року і проіснувало до його ліквідації у вересні 1942 року. За словами місцевих очевидців, гетто було огорожене дерев'яними дошками, але не охоронялося. Ліквідація відбулася 22 вересня 1942 р. і проводилася силами поліції безпеки та СД, які для цього прибули з Рівного. Цього дня за 1 км за містом у напрямку села Муравиця було розстріляно 980 євреїв⁷², 9 жовтня 1942 року – 520 євреїв⁷³.

⁷² Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 – С. 71. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

⁷³ Там само – С. 73.

45

Через деякий час після війни радянська влада дозволила тим, хто пережив Голокост, встановити пам'ятник на місці вбивства. Вони зібрали кошти і встановили пам'ятник приблизно в 1945 році. Пам'ятник встановлено на місці вбивства біля Муравицької дамби. Це був надгробок, який мав овальну верхівку з плічками. Була табличка з написом. Майданчик був обнесений парканом.⁷⁴

⁷⁴ URL: <https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=set&id=47766>

Оель рабина Аарона II на єврейському кладовищі в Млинові, 2011 р.

Уродженець Млинова

46

В 1846 році в хасидській родині Млинова Волинської губернії народився письменник Соломон Манделькерн. В Млинові він отримав релігійну освіту, рано втратив батька та переїхав до сусіднього міста Дубно. Маючи сім'ю, вступив у Віленське рабинське училище, звідти перейшов в житомирське, а потім закінчив два факультети: східних мов в Петербурзі та юридичний – в Одесі.

Пробувши кілька років (1873-80) помічником громадського рабина в Одесі, оселився в Лейпцигу, де і прожив до самої смерті. Манделькерн вважається одним з кращих стилістів в єврейській літературі, поетом і автором видатних наукових праць.

Головна праця Манделькерна, яка принесла йому світову славу, – конкорданції (перелік в алфавітному порядку всіх слів, які перебувають в книзі, з зазначенням місця, де вони знаходяться) до Біблії.

Синагога⁷⁵

⁷⁵ Дмитро Полюхович В Млинові демонтували синагогу турійських хасидів. Україна Інкогніта, 25

Синагога в Млинові до руйнування.⁷⁶

Будівля млинівської синагоги знаходилася в центральній частині містечка. В повоєнні часи її переобладнали під спортивний зал дитячої спортивної школи – єврейська громада на той час зникла у полум'ї Голокосту.

Первісний вигляд будівлі мав Г-подібну форму. Пізніше до неї прибудували низку прибудов. Декоративні елементи відсутні, а сам фасад будівлі не відрізнявся від тогочасної міської забудови тих часів.

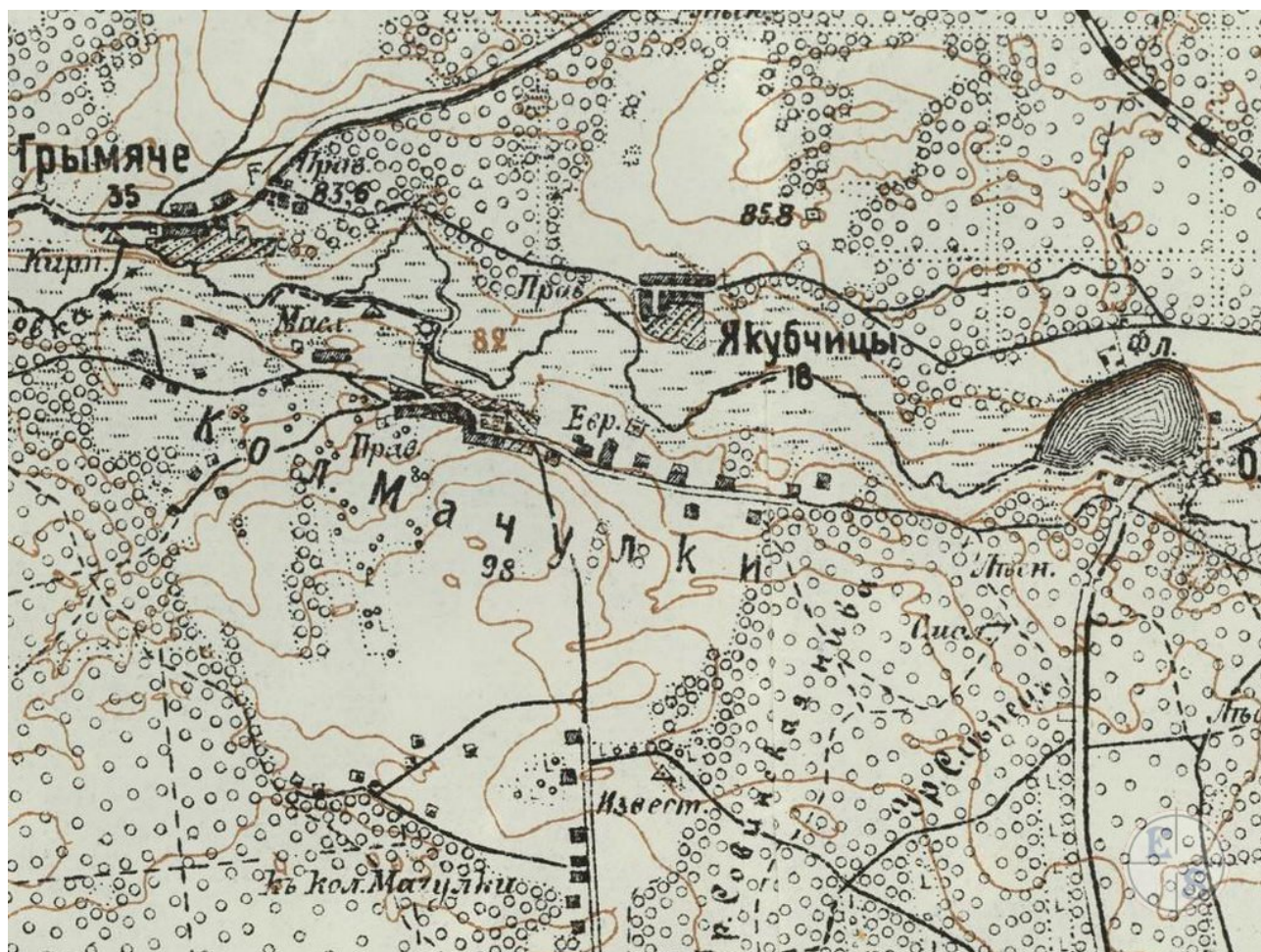
Довгий час синагога простояла пустою та руйнувалася. Після чого новий власник її розібрав.

Як з'ясувала “Україна Інкогніта” демонтаж давньої споруди вірогідно здійснено громадою турійських хасидів, які збираються звести тут нову божницю.

Мочулки⁷⁷

Мочулки — село у Рівненському районі.

Єврейська колонія Мачулки на двоверстовій карті України 1930 року.

Мочулки – єврейське сільськогосподарське поселення Волинської губернії Рівненського повіту Клеванської волості. Засноване у 1851 році на власній землі.

У 1885 році в колонії було 20 єврейських дворів, проживало 332 особи. Діяли молитовний будинок, корчма, олійний завод.

У 1898 році корінне населення становило 311 осіб, в користуванні яких було 462 десятини землі.

Більшість колоністів торгували худобою; лише в кінці 90-х років деякі почали займатися сільським господарством.

У 1942 році євреїв Мочулків відправили до гетто Рівного і розстріляли.

⁷⁷ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Електронна бібліотека Андрея Никитина-Перенського. Том XI. Миддот — Община. — [1911]. – С. 347. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom11_1911__ocr.pdf; Волости и важнейшие селения Европейской России. – Вып. 3: Губернии Малороссийские и Юго-Западные: Харьковская, Полтавская, Черниговская, Киевская, Волынская, Подольская / Издание Центрального статистического комитета. – СПб., 1885. – 349 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0015773>

Нобель, 1919-1939 рр.⁷⁹

Нобель — село в Локницькій сільській громаді Вараського району.

Село вперше згадане в Іпатіївському літопису за 1158 рік⁸⁰. В період Київської Русі на березі озера Нобель існувало літописне місто Небель. Воно згадане в літописі під 1262 роком. Укріплення часів Київської Русі займало підвищення в урочищі «Церковна гора» на південно-східному кінці села.

У добу Великого князівства Литовського місто Небель перебувало під владою турово-пінських князів. Монастир міста як центр культури й освіти відомий і в XVI столітті.

Нобель, у XIX — на початку XX століть — містечко Пінського повіту Мінської губернії. У 1919–1939 рр. — у складі Польщі, у 1939–1991 рр. — УРСР.

⁷⁸ Мацкевий Л.Г. НОБЕЛЬ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2010. - 728 с.: іл. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Nobel>

⁷⁹URL:[https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Nobel._%D0%9D%D0%BE%D0%B1%D0%B5%D0%B%D1%8C_\(1919-39\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Nobel._%D0%9D%D0%BE%D0%B1%D0%B5%D0%B%D1%8C_(1919-39).jpg)

⁸⁰ Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. — К.: Дніпро, 1989. — XVI+591 с. URL: <http://litopys.org.ua/litop/lit33.htm>

Нобельське Четвероєвангеліє 1520 року⁸¹ – найдавніша, збережена часом для нас, письмова пам'ятка, котра відноситься безпосередньо до Нобельського краю, віднайдена завдяки членам Національної Спілки краєзнавців України – Валентини Тумаш та Павла Дубінця⁸².

На даний час ця письмова пам'ятка знаходиться в бібліотеці академії наук Литви імені Врублевських у Вільнюсі.

Церковна гора. Нобель, 1927 р.⁸³

Єврейська громада⁸⁴

У 1897 році в Нобелі проживав 361 єврей (27%).

У середині 19 століття в Нобелі діяла синагога.

У 1882–1901 рр. рабин — Аврам-Перетс Цибульник (1857–?), з 1901 р. — Мордехай Ліхштейн (1861–?).

Влітку 1941 року Нобель окупували війська Вермахту. У 1942 році євреїв селища розстріляли.

⁸¹ Опис Нобельського Євангелія Петро Андрійович Гільтебрандт (російський православний літератор, історик та археограф, який жив у 1840 - 1905 роках), подає у своїй праці під №15: - «Нобельское (Нобель-местечко и в старину, и теперь Пинского уезда) Четвероєвангеліє 1520 года, в четвертку (длины 4 3/4верш., шир.31/4), 347 листовъ или 694 стр., по 16 строкъ на странице, в малиновомъ бархатномъ (выцветшемъ) переплете, украшенномъ позолоченнымъ Распятіємъ по средине, а по угламъ четырьмя евангелистами».

⁸²Заріченська ЦС ПШБ Нобельське Четвероєвангеліє 1520 року. URL: https://web.archive.org/web/20160409150502/http://zarichne.lib.rv.ua/nobel_ev.html

⁸³ URL: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Nobel>

⁸⁴ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского. Том XI Миддот — Община, (1911). – С. 624. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom11_1911__ocr.pdf